

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Jöel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel.— Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης — Ραφ. Δήμου καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου
τῶν Ἀθηνῶν.— Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.— Παν. Κα-
νελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Κωνσταντῖνος Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

(Συνέχεια ἐκ τοῦ 3ου Τεύχους)

3. Ὁ χρόνος καὶ ἡ οὐσία του. Γιὰ νὰ φανῆ τὸ πρᾶγμα καθαρὰ θὰ πρέπει νὰ ὀρίσωμε ἀκριβέστερα τὴν οὐσία τοῦ χρόνου. Θὰ πρέπει νὰ ἰδοῦμε τι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ χρόνος.

Τὸ κύριο γνώρισμα μὲ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται συνήθως ὁ χρόνος εἶναι ἡ ῥοή. Νόμος δηλαδὴ τοῦ χρόνου εἶναι νὰ ὑπάρχη τὴν στιγμή πού παύει νὰ εἶναι. Ὁ χρόνος ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντινομία τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, στὴν φθορά του βρίσκει κανεὶς τὴν ζωὴ του. Ἄν ὅμως προσέξῃ κανεὶς καὶ ἐμβαθύνῃ στὴν οὐσία τοῦ χρόνου θὰ ἰδῆ ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς πὺν φθίρεται, δὲν εἶναι ὁ χρόνος πὺν πεθαίνει, ἀλλὰ τὰ πράγματα πεθαίνουν μέσα σ' αὐτόν, τὰ φαινόμενα φθίρονται, αὐτὰ πάσχουν. Ἡ σκέψις ὅμως αὐτὴ ἔχει δυὸ ὄψεις· μπορεῖ νὰ τὴν πάρῃ κανεὶς ὄντολογικὰ καὶ νὰ ἐννοήσῃ τὸν χρόνο ὡς ἓνα οὐσιαστικὸ μεταφυσικὸ ἀντικείμενο πὺν ἔχει ὑπόστασι καὶ ἀντικειμενικότητα ἀνώτερη ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ πὺν διαφαίνεται μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατο τῶν πραγμάτων. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ χρόνος εἶναι κάτι παρὰ πάνω ἀπὸ τὰ πράγματα, ὅπως περίπου ἦταν στοὺς ἀρχαίους ἡ «μοῖρα». Μ' αὐτὸ ὅμως ξεφεύγει κανεὶς ἀπὸ τὴν «κριτικὴν τοῦ καθαρῶ λόγου» καὶ ξαναγυρίζει στὸν παλῆν δογματισμό. Γι' αὐτὸ μένει ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς σκέψεως αὐτῆς ἢ γνωσεολογικὴ, πὺν ἐννοεῖ τὸν χρόνο ὡς μία ἐνέργεια τοῦ «ἐγώ», ὡς μιὰ συνθετικὴ πρᾶξι τῆς συνειδήσεως. Ὅπως ἢ συνείδησις ὑπάρχει μονάχα ὡς σύνθεσις ἔτσι καὶ ὁ χρόνος

πὸ εἶναι ὁ κύριος νόμος τῆς συνειδήσεως, εἶναι κάτι κατ' ἔξοχὴν σύνθετο.¹

Πολλοὶ εἶπαν ὅτι ἐκεῖνο πὸ «ὑπάρχει» ἀπὸ τὸν χρόνον εἶναι μόνον τὸ παρὸν, γιὰ τὸ παρελθὸν δὲν ὑπάρχει πιά καὶ τὸ μέλλον, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Τὸ παρὸν συνδέει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον· αὐτὸ εἶναι ὁ ζωντανὸς χρόνος, εἰς αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἡ ζωὴ τοῦ χρόνου. Ἄν ζητήσωμε ὅμως νὰ ἐμβαθύνωμε στὴν οὐσία τοῦ παρόντος καὶ θελήσωμε νὰ τὸ ὀρίσωμε, νὰ τοῦ δώσωμε δηλαδὴ μιὰ, οἰαδήποτε, ὀρισμένη διάρκειαν, θὰ ἰδοῦμε ὅτι ἀμέσως παρουσιάζεται τὸ ἴδιον πρόβλημα, δηλαδὴ καὶ στὸ παρὸν θὰ βροῦμε καὶ τὰλλα δυὸ στοιχεῖα, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, γιὰ τὸ παρὸν θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρά ἀπὸ μικρὰ διαστήματα. Μὰ θὰ εἴπῃ κανεὶς αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ παρὸν, ἀλλὰ εἶναι τὸ σύνθετο φαινόμενο τοῦ χρόνου, τὸ παρὸν πρέπει νὰ τὸ ὀρίσῃ κανεὶς ὡς κάτι στιγμιαῖον, ὡς μιὰ ὀρισμένη στιγμή πὸ δὲν ἔχει ἔκτασι, πὸ δὲν ἔχει διάρκειαν· τότε ἔχει τὸ πραγματικὸ παρὸν. Ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς χάνεται ὁ χρόνος, ἀμα δηλαδὴ ἀπομονώσωμε μιὰ στιγμή, ἀμα τὴν περιορίσωμε ὥστε νὰ μὴν μπορῇ νὰ κινηθῇ τότε παύει πιά νὰ ἀνήκῃ στὸν χρόνον, δηλαδὴ στὴν σειρά τῆς ὁρῆς καὶ ἀνήκει στὸν τόπον· ξαναγυρίζομε δηλαδὴ ἀπὸ τὸν χρόνον στὸν τόπον, καταφεύγομε στὸν τόπον γιὰ νὰ ὀρίσωμε τὸν χρόνον. Αὐτὴ τὴν σκέψιν ἔκανε καὶ ὁ Ζήνων καὶ ἔφθασε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐν κινήσει εὐρισκόμενον βέλος πράγματι δὲν κινεῖται, γιὰ τὴν στιγμὴν ἔχει καὶ μιὰ ὀρισμένη μοναδικὴ θέσι. Μὲ ἄλλα λόγια τὴν στιγμήν πὸ ἐπιχειρεῖς νὰ ὀρίσῃς τὸν χρόνον τὸν χάνεις ἀπὸ τὴν συνείδησί σου.

Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὴν καταμέτρησιν τοῦ χρόνου. Ὁ ἀριθμὸς μὲ τὸν ὁποῖον μετροῦμε τὸν χρόνον εἶναι κάτι θετικόν, ἐνῶ ὁ χρόνος τὴν

---

1) Τελευταία ἐνεβάθυνε στὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ὁ Oswald Spengler. Χρόνος εἶναι ἢ κατ' ἔξοχὴν ἱστορικὴ κατηγορία, εἶναι ἢ μορφή τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ὅσο ἱστορικότερος γίνεται ὁ ἄνθρωπος τόσο καὶ βαθύτερα ἐννοεῖ τὸν χρόνον. «Εἰς τὸν πρωτόγονον ἄνθρωπον ὁ χρόνος δὲν σημαίνει τίποτε. Ἐχει χρόνον ἀλλὰ δὲν ξέρει τίποτε γι' αὐτόν... Ὁ χρόνος εἶναι μιὰ ἀνακάλυψις πὸν κάνομε μὲ τὸ νοῦν μας· τὸν δημιουργοῦμε ὡς παράστασι ἢ ὡς ἐννοια, καὶ πολὺ βραδύτερα μαντεύομε ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ἐφ' ὅσον ζοῦμε, εἴμασθε ὁ χρόνος».

στιγμή πού νομίζομε πὼς εἶναι δὲν εἶναι πιά. Πῶς λοιπὸν νὰ ὀρίση κανεὶς τὸν χρόνον μὲ τὸν ἀριθμὸν; Ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι φανερός· ὁ μὲν ἀριθμὸς εἶναι σταθερός, ὁ δὲ χρόνος ῥέει, φεύγει. Ὡστε οὔτε τὸ σύστημα τῶν ἀριθμῶν, πού ἔχει καὶ αὐτὸ μιὰ ῥοή, μπορεῖ πράγματι νὰ ἀνταποκριθῆ στὴν ῥοή, στὴν πραγματικὴ ῥοή τοῦ χρόνου, γιατί τὸ σύστημα τῶν ἀριθμῶν ἔχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σταθερότητα, καὶ μιὰ ῥοή. Καὶ ὅμως τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεώς μας, τὴν φύσιν, τὴν γνωρίζομε μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, μ' αὐτὸ τὸ σύστημα οἰκοδομοῦμε τὰ πράγματα (φυσικὰ καὶ χημεία), καὶ μ' αὐτὸ κατὰ βάθος ἐξηγοῦμε καὶ τὸν χρόνον, ἀδιάφορο ἂν ὁ χρόνος στὸ βάθος δὲν μπαίνει στὸν ἀριθμὸν, ἂν δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὸν ἀριθμὸν καὶ ἂν ἀκόμα πάρομε τὸν ἀριθμὸν στὴν συνθετότητα τοῦ μορφῆ, στὸν διαφορικὸ λογισμό. Ὁ χρόνος εἶναι στὸ βάθος φαινόμενο μὴ λογικόν, εἶναι συναισθηματικὴ ἐνέργεια καὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχει αὐτὸς ὁ ἀδιάκοπος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ λογικοῦ καὶ χρόνου. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ἀντιλαμβανόμεσθε τὰ πράγματα μὲ τὴν συναισθηματικὴν μορφὴν τοῦ χρόνου, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ λογικὸν ζητᾷ νὰ δώσῃ ἀντικειμενικότητα σ' αὐτὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν ὑποκειμενικὸ φαινόμενο, στὴν χρονικότητα. Μιὰ πάλιν διεξάγεται μεταξὺ τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ χρόνου ὡς πού στὸ τέλος τὸ λογικόν, γιὰ νὰ καταλάβῃ τὸν χρόνον, γιὰ νὰ τὸν ὀρίση τὸν μεταβάλλει ἀπὸ συγκεκριμένον φαινόμενον πού εἶναι, ἀπὸ συγκεκριμένη ἐνέργεια καὶ προᾶξι τῆς συνειδήσεως σὲ ἔννοια, δηλαδὴ σὲ κάτι ἀφηρημένον. Ἐνῶ ὁ χρόνος εἶναι μιὰ ἐνέργεια τοῦ ἑαυτοῦ μας, μιὰ συνθετικὴ προᾶξις τῆς συνειδήσεως, τὸ λογικὸν τὸν κάνει μιὰ ἔννοια, μιὰ ἰδεατὴν σχέσιν, καὶ ἀναλύει τὴν σχέσιν αὐτὴν σὲ ἄπειρον σειράν ἀριθμῶν, σὲ ἓνα σύστημα ἀριθμητικόν, ὅπου τὸ κάθε πρᾶγμα, τὸ κάθε ἀντικείμενον παίρνει μιὰ ὀρισμένη θέσιν. Τὸ ἐμπειρικόν ἢ καὶ τὸ μαθηματικὸ ἀντικείμενον, ὑπάρχει μέσα στὸ σύστημα τῆς γνώσεώς μόνον ἐφ' ὅσον καὶ καθ' ὅσον ἀναλύεται σὲ ἀριθμητικὰς σχέσεις, πού ἔχουν ὡς ὑπόβαθρον τὸν χρόνον. Ἔτσι βλέπομε ὅτι τὸ «ἀντικείμενον» δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν χρόνον, δηλαδὴ «τὸ ὑποκείμενον» (γιατὶ ὑποκείμενον καὶ χρόνος εἶναι τὸ ἴδιον) καὶ ὅτι ὁ χρόνος δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθῆ χωριστὰ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον, ἀπὸ τὴν σειράν τῶν καταστάσεων τοῦ ἀντικειμένου πού εἶναι καὶ μιὰ σειρά ἀριθμητικῶν σχέσεων.

Ο Πλωτῖνος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐνεβάθυνε περισσότερο ἀπὸ ὄλους τοὺς ἀρχαίους στὴν οὐσία τοῦ χρόνου. Εἰς αὐτὸν γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκει κανεὶς αὐτὴν τὴν διαλεκτικὴν, αὐτὸν τὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ ἀριθμοῦ καὶ χρόνου, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸν βρίσκει κανεὶς γιὰ πρώτη φορὰ τὸν χρόνο ὡς συνθετικὴν προᾶξι τῆς συνειδήσεως, τῆς ψυχῆς.¹ Στὸν Πλωτῖνο παίρνει ὁ χρόνος καὶ ἱστορικὸν χαρακτῆρα. Ὁ χριστιανισμὸς ὕστερα μὲ τὴν ἐμβάθυνσιν ποὺ ἔκαμε στὴν συνείδησιν, στὸ φαινόμενο τῆς συνειδήσεως, μᾶς ἔδωκε καὶ τὴν βαθύτερη ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου. Καὶ ὅπως στὸν Πλωτῖνο, ποὺ ἔχομε τὴν τελειωτέραν ὁρίμανσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἔχομε καὶ τὴν τελειωτέραν ἀνάλυσιν τοῦ χρόνου, ἔτσι καὶ στὸν Αὐγουστῖνο, στὸ βαθύτερον πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, βρίσκομε τὴν βαθύτερη ἀνάλυσιν τοῦ χρόνου. Ἡ σκέψις τοῦ Αὐγουστίνου ξετυλίγεται ὡς ἑξῆς : Τὸ παρὸν ὑπάρχει, εἶναι στὸν ἄνθρωπο συνειδητό, τὴν στιγμὴν ποὺ παύει νὰ ὑπάρχη, τὴν στιγμὴν ποὺ γίνεται παρελθόν. Ὁ χρόνος γενικὰ ὑπάρχει μόνον ἅμα ἀντικειμενικοποιηθῆ, μ' αὐτὸ ὅμως παύει νὰ εἶναι παρὸν, γίνεται παρελθόν. Πῶς μπορούμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι ὁ χρόνος ὑπάρχει, ἀφοῦ περιμένομε νὰ παύσῃ νὰ ὑπάρχη γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει. Πῶς μπορούμε νὰ δώσωμε στὸν χρόνο τὸ γνῶρισμα τοῦ εἶναι, ἀφοῦ μόνον ὅταν δὲν εἶναι μᾶς γίνεται συνειδητός ; ἢ πῶς μπορούμε νὰ μετρήσωμε τὸν χρόνο, καὶ νὰ προσδώσωμε στὸν χρόνο τὸ γνῶρισμα τῆς ποσότητος, ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ μόνον γιὰ τὸν χρόνο ποὺ δὲν ὑπάρχει, γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον, ἐνῶ τὸ παρὸν δὲν μετριέται ; Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρόβλημα. Καὶ ὅταν μετράμε τὸν χρόνο, καὶ ὅταν λέμε ὅτι ὑπάρχει, δὲν κάνομε τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ συνθετικὴν προᾶξιν. Ἡ συνείδησις ἐνώνει αὐτὴν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ ἀπείρου παρελθόντος καὶ τοῦ ἀπείρου μέλλοντος μέσα της, ἢ καλλίτερα τὴν στιγμὴν ποὺ ἡ συνείδησις ἔχει τὸ αἴσθημα τοῦ χρόνου, τὴν στιγμὴν ποὺ ἐκτελεῖ τὴν χρονικὴν τῆς ἐνέργειαν, ἀνοίγει ἀμέσως καὶ αὐτὴν τὴν ἀντινομίαν μέσα της. Στὴν ἀντινομίαν αὐτὴ δὲν φανερώνεται μονάχα ἡ οὐ-

1) Τὴν ἐννοίαν τοῦ χρόνου κατὰ τὸν Πλωτῖνο τὴν ἔχω ἀναπτύξει εὐρύτατα στὸ βιβλίον μου «Plotins Metaphysik des Seins», Bühl-Baden 1928.

λαβές πού νά εἶναι μέ τήν σειρὰ πότε ἢ μία βραχεῖα καί πότε ἢ ἄλλη μακρά. Γιατί τῆς μακρῆς συλλαβῆς λέμε ὅτι διαρκοῦν διπλάσιο χρόνο ἀπό τῆς βραχεῖας· προφανῶς μετροῦμε τήν μακρὰ συλλαβή μέ τήν βραχεῖα καί τῆς ἀποδίδομε διπλάσια διάρκεια ἐν σχέσει μέ τήν βραχεῖα. Τήν στιγμὴ ὅμως πού ἢ μία παύει νά ὑπάρχη (νά ἤχη) μόλις ἀρχίσει ἢ ἄλλη, κατὰ ποῖόν τρόπο μπορῶ νά κρατήσω τήν βραχεῖα καί πῶς μπορῶ νά τήν χρησιμοποιήσω ὡς μέτρο καί γιά τήν μακρά, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει πιά, ἀφοῦ ἢ μακρὰ ἀρχίζει τήν στιγμὴ πού παύει ἢ βραχεῖα; Κι' ἔπειτα πῶς νά μετρήσω τήν μακρά; Θά τήν μετρήσω πρὶν τελειώσει ἢ ἀφοῦ τελειώσει; Στήν πρώτη περίπτωσι δέν θάχη ὅλη τῆς τήν διάρκεια, στήν δευτέρη θά ἔχη ἐξαφανισθῆ, ἀφοῦ θά ἔχει τελειώσει. Τί εἶναι λοιπόν ἐκεῖνο ποῦ μετράω; Ποῦ εἶναι ἢ μακρὰ καί ποῦ εἶναι ἢ βραχεῖα; Καί οἱ δύο δέν ὑπάρχουν πιά, δέν ἀκούονται, ἔχουν ἐξαφανισθῆ καί ἔχουν περάσει, δέν εἶναι πιά. Καί ὅμως τῆς μετράω καί ἰσχυρίζομαι μέ βεβαιότητα, ὅτι ἢ μία ἔχει διπλάσια διάρκεια ἀπό τήν ἄλλη. Δέν μετράω λοιπόν τῆς ἴδιες τῆς συλλαβῆς πού ἐπέρασαν, ἀλλά κάτι μέσα στήν μνήμη μου πού εἶναι σταθερό. Μέσα σέ σένα, πνεῦμά μου, μετράω τοὺς χρόνους. Τὸ γνῶρισμα πού ἀφίνουν μέσα σου τὰ παρελθόντα καί ποῦ μένει καί ὅταν ἀκόμα ἐκεῖνα δέν ὑπάρχουν πιά αὐτὸ μετράω ὡς παρόν, ὅχι ὅμως ἐκεῖνο, πού ἔπρεπε νά ἐξαφανισθῆ γιά νά γεννηθῆ τὸ γνῶρισμα αὐτό. Στὸ πνεῦμα (σὴν συνείδησι) εἶναι τὸ παρόν, τὸ παρελθόν καί τὸ μέλλον ἐνωμένα εἰς ἓνα, γιὰ τὸ πνεῦμα περιμένει καί προσέχει, τὸ πνεῦμα θυμᾶται πῶς αὐτὸ πού περιμένει μετατρέπεται σ' ἐκεῖνο πού θυμᾶται. Ποιὸς ἀρνεῖται λοιπόν ὅτι τὸ μέλλον δέν ὑπάρχει ἀκόμα; Καί ὅμως ὑπάρχει σὸ πνεῦμα ἢ προσδοκία τοῦ μέλλοντος. Ποιὸς ἀρνεῖται ὅτι τὸ παρελθόν δὲ εἶναι πιά; Καί ὅμως ὑπάρχει ἀκόμα σὸ πνεῦμα ἢ μνήμη τοῦ παρελθόντος. Ποιὸς ἀρνεῖται ὅτι ὁ παρὼν χρόνος εἶναι κάτι πού δέν ἔχει ἔκτασι, ἀφοῦ εἶναι μιὰ μοναδικὴ στιγμὴ; Καί ὅμως διαρκεῖ τὸ αἶσθημα τοῦ παρόντος, διότι τὸ αἶσθημα αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχη, καί ὅταν ἀκόμη τὸ παρόν ἔχει παύσει νά ὑπάρχη. Δέν εἶναι λοιπόν τὸ μέλλον ἐκεῖνο πού εἶναι μακρόν, γιὰ τὸ μέλλον δέν ὑπάρχει. Τὸ μέλλον δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία προσδοκία τοῦ μέλλοντος ὡς μακροῦ, οὔτε εἶναι τὸ παρελθόν μακρόν, ἀλλὰ ἓνα μακρόν πα-

φελθὸν εἶναι μόνον ἢ μνήμη γιὰ τὸ παρελθὸν ὡς μακρὸν». Ὁ χρόνος μὲ ἄλλα λόγια εἶναι φαινόμενο πνευματικό, ὑπάρχει μέσα μας καὶ γι' αὐτὸ καθε χρόνικὸς προσδιορισμὸς τῶν πραγμάτων εἶναι ἔργον δικό μας, εἶναι ἔργον τοῦ ὑποκειμένου.¹

4. Τὸ αἶσθημα ὡς ἔνωσις τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «κόσμου».
Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀφήσωμε τὸν χρόνο, τὸ σύνθετο αὐτὸ πνευματικὸ φαινόμενο, καὶ ἂν ἀφήσωμε τὴν καθαρὰ χρονικὴ σχέσι τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ τὰ «γύρω» μας καὶ κατεβοῦμε στὸν κατώτατο βαθμὸ σχέσεως τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ τὰ «γύρω» του, στὸ αἶσθημα (ὄρασεως, ἀκοῆς, ἀφῆς κ.τ.λ.) θὰ ἴδοῦμε καὶ ἔδῳ—ἔδῳ δὲ φαίνεται τὸ πρᾶγμα ὀλοφάνερα—ὅτι τὸ «ὑποκείμενο» εἶναι ἀχώριστο ἀπὸ τὸ «ἀντικείμενο», ὅτι τὸ «ἀντικείμενο» δὲν μᾶς προσφέρεται αὐτούσιο, ἀλλὰ φθάνει στὴν αἰσθησί μας ἀφοῦ χαρακτηρισθῆ ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο». Ποῖος μπορεῖ λ. γ. νὰ χωρίσῃ στὰ σοβαρὰ τὴν ὄρασι ἀπὸ τὸ ὁρώμενο; Ἐδῳ ταυτίζεται τὸ «ἐγὼ» μὲ τὸ ὁρώμενο. Καὶ στὴν ὄρασι ἔχομε μιὰ ἀπόλυτη συζυγία τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ τοῦ «ἀντικειμένου». Στὸ μάτι γίνεται μιὰ οὐσιαστικὴ ἔνωσις τοῦ «κόσμου» μὲ τὸ «ἐγὼ». Στὸ μάτι γεννιέται κατὰ ἓνα ὁρισμένο τρόπο ὁ κόσμος. Γι' αὐτὸ μπορεῖ τὸ μάτι, ἅμα ἀναπτυχθῆ πνευματικὰ νὰ περιλάβῃ ὀλόκληρο τὸν κόσμον, ὅπως γίνεται στὸν μεγάλο ζωγράφον· ὁ ζωγράφος ζῆ πνευματικὰ μὲ τὴν ὄρασί του, μ' αὐτὴ αἰσθάνεται τὸν κόσμον καὶ μ' αὐτὴν τὸν «σκέπτεται». Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι ἡ σχέσις αὐτὴ μὲ τὸν «κόσμον», ἢ καθαρὰ αἰσθητικὴ, ἔχει δικὰ τῆς γνωρίσματα καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴν καθαρὰ διανοητικὴν σχέσι, καὶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ῥιζικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης, αὐτὸ εἶναι ζήτημα ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἔδῳ ποὺ ὅλη μας ἡ προσοχὴ στρέφεται στὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς γενικά, στὸ πρόβλημα ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ κατώτατα ὡς τὰ ἀνώτατα ἐπίπεδά της

---

1) Στὴν νεώτερη ἐποχὴ ἐνεβάθυνε περισσότερο στὸ φαινόμενο τοῦ χρόνου ὁ Kant. Ὁ ὁρισμὸς τοῦ χρόνου ὡς «Korrelatum der Bestimmung eines Gegenstandes überhaupt» ἀποτελέσεν τὴν βάσιν γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸ καθορισμὸ τοῦ χρόνου καὶ ὠδήγησε στὴν σημερινὴ ἀνάλυσιν τοῦ φαινομένου τοῦ χρόνου. Ἡ ἀνάλυσις τοῦ χρόνου ἔγινε κατὰ τρόπον κλασσικόν γιὰ τὴν ἐποχὴν μας ἀπὸ τὸν Einstein.

είναι μιὰ ἰσορροπία τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του, εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ σχέσι τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ τοῦ «ἀντικειμένου» καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει χωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.¹

VIII

Ἡ Λογικὴ ὡς σχέσις «ἐγὼ» καὶ «ἀντικειμένου».

1. Ἡ γονιμότης τῆς σχέσεως τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του γεννάει οὐσιαστικὴ ἐπιστήμη καὶ οὐσιαστικὴ τέχνη. — 2. Ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἡ Λογικὴ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Μεσαίων καὶ ἀναγέννησις. Ὁ Kant. — 3. Τὸ faktum τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος ὡς adaequatio rei et intellectus. — 4. Νόμος τοῦ «ἐγὼ» ἢ ἐπιστροφή στὸν ἑαυτό του. Ἐμπειρισμός, ὀρθολογισμός, σκεπτικισμός.

1. Ἡ γονιμότης τῆς σχέσεως τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του γεννάει οὐσιαστικὴ ἐπιστήμη καὶ οὐσιαστικὴ τέχνη. Ἐνα ἄλλο ζήτημα μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ καὶ βγαίνει ἀναγκαστικὰ ὡς συμπέρασμα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα. Ἀφοῦ ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ σχέσις τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του εἶναι φανερό, ὅτι ἐκεῖνα τὰ δημιουργήματα, ἐκεῖνα τὰ πνευματικὰ μορφώματα, ἐκεῖνη ἡ ἐπιστήμη ἢ ἐκεῖνη ἡ τέχνη θὰ εἶναι οὐσιαστικὲς ποὺ θὰ εἶναι ἀποτελέσματα μιᾶς γερῆς ἰσορροπίας τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του. Ἐκεῖνη ἡ τέχνη καὶ ἐκεῖνη ἡ ἐπιστήμη θὰ ἔχουν μεστωμένο νόημα ποὺ βγαίνουν ἀπὸ μιὰ γερὴ ἰσορροπία, ὅπου «ἐγὼ» καὶ «φύση», «ἐγὼ» καὶ «ἱστορία» ἐνώθησαν ἰσοδύναμα χωρὶς τὸ ἓνα νὰ καταπνίξῃ καὶ νὰ καταπιέξῃ τὸ ἄλλο. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τέτοια στενὴ καὶ ἐντονη σχέσι ὑπόκεινται δύσκολα σὲ κριτικὴ, δηλαδὴ δύσκολα παρουσιάζονται

1) Κλασικὰ φαίνεται τὸ πρᾶγμα στὴν ἀγάπη. Ἀποκτοῦμε βαθύτερη συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ μας ὅσο σχετιζόμεστε μὲ τὸν ἄλλον, ὅσο ἐμβαθύνετε στὸ «ἐγὼ» τοῦ ἄλλου, στὸ «ἐσύ». Τὴν στιγμὴ ποὺ τὸ ἀγαπημένο πρόσωπο πεθαίνει ἢ παύει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μειώνεται καὶ ἡ ἐντασις τῆς ζωῆς τοῦ ἐγὼ, τὸ πάθος τῆς ὑπάρξεως. «Χανόμεστε τὴν ἴδια τὴν στιγμὴ ποὺ χάνετε τὸ ἀγαπημένο πρόσωπο» λέει ὁ Schiller.

ζονται μέσα στην ιστορία του πνεύματος άνθρωποι ή και εποχές ολόκληρες με τὸν σκοπὸ νὰ επικρίνουν αὐτὴν τὴν ἐπιστήμη καὶ αὐτὴν τὴν τέχνη. Τοῦναντίον τὰ ἔργα αὐτά, ποὺ εἶναι βγαλμένα ἀπὸ μιὰ γενρὴ σκέψι τοῦ «ἐγὼ» μετὰ τὰ «γύρω» του, ὅσος χρόνος, ὅσος καιρὸς καὶ ἂν περάσῃ, διατηροῦν τὴν ἀξία τους· καὶ γίνονται στίς ἐπερχόμενες, νέες γενεές ἀφορμὴ γιὰ νὰ μποῦν κι' αὐτὲς στὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος· ἀποτελοῦν γιὰ λαοὺς νέους, τὴν στιγμὴ ποὺ πρωτοπαίρουν στὴν ζωὴ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, κύριο καὶ βασικὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖον ξεκινᾷ. Αὐτὸ γίνεται σὲ λαοὺς καὶ σὲ ἄτομα, αὐτὸ ἔγινε στὴν ζωὴ τῶν Ἰταλῶν στὴν Ἀναγέννησι, αὐτὸ ἔγινε στὴν ζωὴ τοῦ Goethe κατόπιν. Ἐξεκίνησαν δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἔργα ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς γόνιμης ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν φύσι, ἀπὸ τὴν κλασσικὴ τέχνη καὶ τὴν κλασσικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων.

Τοῦναντίον ἐκεῖ ποὺ ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄνισης συμμετοχῆς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐγώ, ἐκεῖ ποὺ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντας αὐτοὺς μετέχει ἄνισα, δηλαδὴ καταπνίγεται, (ὅπως ἔγινε στὸν μεσαίωνα, ὅπου τὸ «ἐγὼ»—ἡ ψυχὴ—εἶχε τέλεια παραγκωνίσει τὴν φύσι καὶ εἶχε μέσα του καταπνίξει τὴν φύσι), ἐκεῖ γίνεται στὸ τέλος καὶ ἡ δριμύτερη κριτικὴ, ἐκεῖ γίνεται καὶ ὁ ἐντονώτερος ἀγῶνας γιὰ νὰ πέσουν οἱ ψεύτικες μορφὲς ποῦχει μετὰ τὴν βία προσαρμόσει τὸ «ἐγὼ» στὴν φύσι. Τί ἔγινε στὴν «Ἀναγέννησι» γιὰ νὰ ἀπαλλαχθῇ ἡ φύσις ἀπὸ τὰ ψεύτικα ἐννοιολογικὰ κατασκευάσματα, ἀπὸ τίς κούφιες ἔννοιες μετὰ τίς ὁποῖες τὴν εἶχε περιτυλίξῃ ἡ φαντασία καὶ ὁ δογματισμὸς τοῦ «ἐγώ» κατὰ τὸν Μεσαίωνα, τὸ αἰσθάνεται καὶ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς καλὰ-καλὰ μονάχα ἅμα παρακολουθήσει τὴν πάλῃ στὴν ψυχὴ ἐκείνων ποὺ ἀγωνίσθηκαν γιὰ νὰ καταρρίψουν τὰ εἴδωλα ποὺ εἶχε μορφώσει ὁ Μεσαίων. Ἡ ἱστορία τῆς ψυχῆς τῶν πρώτων ἀνθρώπων τῆς «Ἀναγεννήσεως» στὴν Ἰταλία, στὴν Γαλλία καὶ στὴν Γερμανία, εἶναι ὁ καλλίτερος καθρέφτης γιὰ τὸν ἀγῶνα αὐτόν. Μὰ ὁ σκοπὸς μας ἔδῳ εἶναι καθαρὰ συστηματικὸς καὶ ὄχι ἱστορικὸς· γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ μποῦμε στὴν ἀνάλυσι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Θὰ πάρωμε μονάχα ἕνα βασικὸ ζήτημα καὶ αὐτὸ θὰ τὸ ἀναπτύξωμε, μὰ καὶ αὐτὸ θὰ γίνῃ συστηματικὰ καὶ ὄχι ἱστορικὰ. Παίρνομε τὴν ἔννοια τῆς λογικῆς ποὺ

ἔχει ὁ Μεσαίων καὶ τὴν ἔννοια τῆς λογικῆς ποὺ ἀνέπτυξε ἡ «Ἀναγέννησις».

2. Ἡ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἡ Λογικὴ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Μεσαίων καὶ ἀναγέννησις. Ὁ Kant. Ἡ λογικὴ—ἂν τὸ σκεφθῆ κανεὶς καλὰ καλὰ—δὲν εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὴν ἐπιστήμη· γι' αὐτὸ εἴτε τὴν λογικὴν εἴτε τὴν ἐπιστήμην ἐρευνῆσι κανεὶς θὰ φθάσῃ στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Τὴν λογικὴν τῆς νεώτερης ἐποχῆς τὴν βρίσκει κανεὶς ἂν ἐρευνῆσῃ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Βῆμα πρὸς βῆμα θὰ παρατηρῆ ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς μιᾶς δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἄλλης. Ἔτσι παρατηροῦμε κάτι πολὺ σημαντικό· ὅτι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ποὺ δημιουργοῦν τὴν νεώτερον ἐπιστήμην, οἱ ἴδιοι ἐπικρίνουν καὶ χτυποῦν κατακέφαλα τὴν λογικὴν ποὺ εἶχε δημιουργήσῃ ὁ Μεσαίων. (Ἔτσι γίνεται λ.χ. στὸν Γαλιλαῖο). Καὶ λέγω ἐπίτηδες τὴν λογικὴν ποὺ εἶχε δημιουργήσῃ ὁ Μεσαίων γιατί μιὰ μεγάλη διαφορὰ χωρίζει τὴν λογικὴν τοῦ Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, διαφορὰ ποὺ πολλοὶ δὲν τὴν βλέπουν. Ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι ἡ ἑξῆς : ἡ μὲν ἀριστοτελικὴ λογικὴ εἶναι ζωντανὴ καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη—δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ κύρια ἐπιστήμην—ἐνῶ ἡ λογικὴ τοῦ Μεσαίωνα, ἂν καὶ ἔχει τὸ ἀριστοτελικὸ σχῆμα, ἐν τούτοις στέκει στὸν ἀέρα, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι κάτι πέρα καὶ πέρα τυπικόν, κάτι δλόκληρον κούφιο. Ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ εἶναι ἡ ἔκφρασις ἑνὸς ἐνιαίου φιλοσοφικοῦ συστήματος ποὺ βγαίνει ἀπὸ μιὰ ψυχῆ, ἐνῶ ἡ ἀριστοτελίζουσα λογικὴ τοῦ Μεσαίωνα εἶναι κάτι καθαρὰ τυπικόν. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀμφιβάλλει οὔτε μιὰ στιγμή γιὰ τὴν πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν μὲ τίς ὁποῖες δουλεύει. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ «*universalia sunt realia*», ἐνῶ διὰ τὸν μεσαιωνικὸν φιλόσοφον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς πρόβλημα.

Γιὰ νὰ εἴμαστε ὅμως δίκαιοι πρέπει νὰ εἰποῦμε ὅτι οἱ ἰδρυταὶ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης προχωροῦν ὡς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ῥίχνουν καὶ ἐναντίον του τὰ βέλη των, χτυποῦνε καὶ ἀπ' εὐθείας τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη. Γιὰ τοῦτο θὰ ζητήσω νὰ χαρακτηρίσω τὴν διαφορὰν ποὺ χωρίζει τὴν ἀριστοτελικὴν λογικὴν ἀπὸ τὴν λογικὴν τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, καὶ μ' αὐτὸ θὰ φανῆ καὶ ἡ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴν λογικὴν τοῦ Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν Λογικὴν ἐκείνων ποὺ ἐγκρέμισαν τὸν Μεσαίωνα

καὶ ἴδρυσαν τὴν νεώτερον ἐπιστήμη. Καὶ γὰρ νὰ μποῦμε στὴν οὐσία τοῦ ζητήματος ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, γὰρ νὰ ἰδοῦμε σὲ ποιά σχέσι εὐρίσκεται τὸ «ὑποκείμενο» μὲ τὸ «ἀντικείμενο», ὁ νοῦς μὲ τὸ πρᾶγμα στὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ἐρωτᾶμε ποιά εἶναι ἡ πρώτη καὶ βασικὴ προϋπόθεσις τῆς σκέψεως τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ στηρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν ἀναλύει τὴν σχέσι αὐτῆ τοῦ νοῦ πρὸς τὸ πρᾶγμα;

Εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο καὶ ὁμῶς πραγματικὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, κάμνοντας τὴν ἀνάλυσι αὐτῆ, στηρίζεται κυρίως στὴν συνειδησμένη καὶ ἀπλοϊκὴ γνώμη γὰρ τὴν σχέσι τοῦ «νοῦ» μὲ τὸ «πρᾶγμα», τοῦ «ὑποκειμένου» μὲ τὸ «ἀντικείμενο». Ἡ δὲ ἀπλοϊκὴ γνώμη εἶναι ἡ ἐξῆς: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὑπάρχουν τὰ «πράγματα» μὲ τὴν ἀπειρομόρφον ποικιλία των καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ νοῦς μὲ τὴν ἰκανότητα νὰ διαλέγη τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν ἀπειρομόρφων πραγμάτων καὶ νὰ τὰ μαζεύῃ εἰς ἓνα ἀθροισματικὸ σύνολο. Εἶναι ἀπίστευτο καὶ ὁμῶς πραγματικὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνόησε τόσο ἐξωτερικὰ τὴν σχέσι τῆς γνώσεως, τὴν σχέσι νοῦ καὶ πράγματος. Σκοπὸς τοῦ νοῦ, αὐτῆ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη, εἶναι νὰ ἐνώσῃ σὲ κατηγορίες τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν πραγμάτων καὶ ν' ἀνεβαίνῃ ἀπὸ μιὰ κατώτερη κατηγορία σὲ μιὰ ἀνώτερη καὶ ἔτσι νὰ τακτοποιῇ καὶ νὰ κατατάσῃ τὰ ὄντα σύμφωνα τὶς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζουν. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ κύρια ἐργασία τοῦ νοῦ εἶναι τούτη: νὰ συγκρίνῃ καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ δεδομένα τῆς αἰσθήσεως, τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Ὁ νοῦς κινεῖται ἀνάμεσα στὰ δεδομένα αὐτὰ μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἐξακριβώσῃ τὶς ὁμοιότητες καὶ ἅμα τὶς ἀξακριβώσῃ καὶ τὶς ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ νὰ τὶς συμπύξῃ σὲ μιὰ ἔννοια. Ἡ ἔννοια δηλαδὴ δὲν εἶναι κάτι κατ' οὐσίαν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πρᾶγμα, εἶναι μιὰ περίληψις ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ πράγματος· μέσα στὴν ἔννοια ὑπάρχουν μέρη τοῦ πράγματος.

Κάθε εἶδος ἀπὸ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, ἀπὸ δεδομένα, ποὺ ἐπιδέχεται τὴν σύγκρισι ἔχει καὶ μιὰ ἀνώτατη ἔννοια, τὸ γένος, ποὺ ἐμπεριέχει ὅλα τὰ γνωρίσματα στὰ ὁποῖα συμφωνοῦν τὰ εἶδη. Ὅσο προχωρεῖ κανεὶς ἀπὸ τὰ κάτω πρὸς τὰ ἄνω τόσο καὶ λιγοστεύουν τὰ γνωρίσματα, ἐνῶ τοῦναντίον ὅσο προχωρεῖ κανεὶς ἀπὸ τὰ ἄνω πρὸς τὰ κάτω τόσο καὶ πληθαίνουν τὰ γνωρίσματα. Ἔτσι δημιουργεῖται μιὰ πυραμίδα ἀπὸ ἔννοιες, ἀπὸ εἶδη. Ἡ ἀνώτατη ἔννοια, ἡ κορυφὴ τῆς πυρα-

μίδας, σημαίνει τὸ «κάτι», τὸ ὄν γενικῶς, ἔχει δηλαδή μιὰ γενικώτατη σημασία. Μπορεῖς μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ νὰ χαρακτηρίσης τὸ κάθε τι, τὸ τελευταῖο σκουλήκι καὶ τὸ ἀνώτατο ὄν, χωρὶς ὅμως νὰ προσδώσης μ' αὐτὸ στὸ πρᾶγμα πού χαρακτηρίζεις κανένα σπουδαῖο γνώρισμα, γιατί ἡ ἀνώτατη αὐτὴ ἔννοια δὲν ἔχει κανένα οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Τὸ μόνον γνώρισμα πού ἔχει εἶναι τὸ γνώρισμα τοῦ ὄντος. Καὶ ὅμως τὸ «ὑποκείμενο», φθάνοντας στὴν ἀνώτατη αὐτὴ ἔννοια, νομίζει πὼς φθάνει μ' αὐτὸ καὶ στὴν ἀνώτατη γνῶσι, στὴν τελειότατη κατανόησι, ἐνῶ πράγματι, ἔχοντας τὴν ἔννοια αὐτὴ, δὲν ἔχει καμμιά οὐσιαστικὴ γνῶσι, ἀλλὰ μιὰ γενικώτατη γνῶσι, ἔχει ἓνα κούφιο τύπο, κάτι χωρὶς κανένα περιεχόμενο. Τὸ «ὑποκείμενο», τὴν στιγμὴ πού φθάνει σ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, χάνει κάθε σύνδεσμο μὲ τὸν «κόσμο», χάνει κάθε γόνιμη σχέσι μὲ τὸ «πρᾶγμα», καὶ ἐνῶ πιστεύει πὼς κάνει ἐπιστήμη—ὅπως κλασσικὰ τὸ βλέπομε στὸν Μεσαίωνα—ἀσχολεῖται καὶ τρίβεται μὲ τιποτένιους τύπους, μὲ κούφια ἔννοιες, πού ταιριάζουν εἰς ὅλα τὰ πράγματα καὶ πού κανενὸς τὴν οὐσία δὲν ἐξηγοῦν.

Στὸ σημεῖο δὲ αὐτὸ ἀρχίζει ἡ κριτικὴ τῶν ἰδρυτῶν τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, δηλαδή ἡ κριτικὴ τῶν ἀρχίζει ἀκριβῶς ἐκεῖ πού κορυφώνεται ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ, ἐκεῖ πού καταλήγει ἡ σκέψις τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ πρώτη δὲ ἀντίρρησης πού κάνει ὁ Γαλιλαῖος στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ ἑξῆς: «τὴν στιγμὴ πού τὸ κορύφωμα τῆς λογικῆς σου παρουσιάζει τέτοια κουφότητα θὰ πρέπει καὶ ὅλο σου τὸ οἰκοδόμημα νὰ στέκη στὸν ἀέρα, τὴν στιγμὴ πού τὸ τέρομα τῆς σκέψεως σου εἶναι τόσο κενὸ θὰ πρέπει καὶ ὁλόκληρος ὁ δρόμος, πού ἀποκολλουθεῖς γιὰ νὰ φθάσης ἐκεῖ πού φθάνεις, νὰ εἶναι στραβός. Ἀφοῦ ἡ ἀνώτατη γνῶσις στὴν ὁποῖαν καταλήγει ὁ νοῦς σου εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ «πρᾶγμα» θὰ πρέπει καὶ οἱ ἄλλες κατώτερες γνώσεις νὰ εἶναι ἐλλιπεῖς. Γιατὶ τί ζητάει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶσι; τί εἶναι ἐκεῖνο πού ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐπιστήμη; Ἀσφαλῶς τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ὀρίση καὶ νὰ δαμάση κάτι ἀόριστο καὶ μολύμορφο».

Τὶ συμβαίνει μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ, καὶ τί συμβαίνει μὲ τὴν ἀνάπτυξι τῆς λογικῆς αὐτῆς στὸν Μεσαίωνα; Ὅσο προχωρεῖ ὁ νοῦς σὲ ἀνώτερες ἔννοιες τόσο θολώνονται, συγχέονται τὰ ὄρια τῶν ὄντων τόσο ὀλιγότερον ὀριστικὰ φαίνονται τὰ «πράγματα», ἐνῶ στὴν νεώ-

τερη ἐπιστήμη συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, ὅσο προχωρεῖ ὁ νοῦς σὲ ἀνώτερες ἔννοιες, τόσο ὀριστικότερα γίνονται τὰ πράγματα. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Μεσαίωonos ὁδηγεῖ σὲ ἓνα χάσμα, ἀντὶ τὴν ὁδηγήσῃ σὲ μιὰ ἰσορροπία, μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου», ἐνῶ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη—ἐπειδὴ ἡ λογικὴ τῆς εἶναι βγαλμένη ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴν σχέσιν μετὰ τὰ πράγματα—ἀποτελεῖ μιὰ ἰσχυρὰ ἰσορροπία τοῦ «ἐγὼ» μετὰ τὰ «γύρω» του. Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξηγεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἔννοιαν γενικὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν καθρεφτίζει ἐκεῖνο πὸν πρᾶγματι γίνεται στὴν ἐπιστήμη, ἢ τοῦλάχιστον δὲν δίνει πιστὴν εἰκόνα τῆς γνώσεως ὅλων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο πὸν πρῶτα εἶδαν οἱ θεμελιωταὶ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης· εἶδαν ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοὺς δεσμεύει στὴν ἐπιστημονικὴν τῶν ἔρευνα, διότι μόλις ἄφιναν τὴν ἀπλὴν περιγραφὴν τῶν πραγμάτων—καὶ ἤθελαν νὰ προχωρήσουν στὸν συστηματικὸν τῶν ὀρισμῶν—οἱ ἔννοιες τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς τοὺς ἐμπόδιζαν καὶ γιὰ τοῦτο τὶς ἀπέρριψαν προσπαθοῦντες νὰ δημιουργήσουν ἄλλες ἔννοιες, οὐσιαστικὰ καὶ αὐτὲς εἶναι οἱ μαθηματικὲς ἔννοιες τῆς νεώτερης ἐπιστήμης γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε καμμιὰ συμπάθεια.

Οἱ ἀριστοτελικὲς ἔννοιες, οἱ ἔννοιες τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς εἶναι ἴσως ἀρκετὲς γιὰ νὰ κάμῃ κανεὶς μιὰ περιγραφὴν τῶν πραγμάτων, καὶ γι' αὐτὸ ἐκεῖ πὸν καὶ σήμερον ἀκόμα ἐφαρμόζονται εἶναι ἡ περιγραφικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπεται νὰ ὀνομάσῃ κανεὶς ἐπιστήμη τὴν ἀπλὴν περιγραφὴν. Ἐκεῖ δὲ πὸν οἱ ἀριστοτελικὲς ἔννοιες εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς εἶναι ἡ θεωρητικὴ φυσικὴ, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ γεωμετρία, μετὰ ἄλλα λόγια στὴν πραγματικὴν ἐπιστήμη. Ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ πραγματικὸν γεγονὸς τῆς γνώσεως, τὸ πραγματικὸν γεγονὸς τῆς ἐπιστήμης, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετάσῃ τὴν γόνιμην σχέσιν μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου», μεταξὺ «νοῦ» καὶ «πράγματος», «ἐγὼ» καὶ «φύσεως» πὸν ὑπάρχει στὴν θεωρητικὴν φυσικὴν, στὴν μαθηματικὴν καὶ στὴν γεωμετρίαν.

Ἐκεῖ δὲ πὸν πρῶτα-πρῶτα ἐφάνηκε ἡ ἀδυναμία τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς ἦταν ἡ γεωμετρία, γιὰ τὴν καμμιὰ γεωμετρικὴν ἔννοιαν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ μετὰ τὸν τρόπον πὸν σκέπτεται ὁ Ἀριστοτέλης. Οὔτε ἡ ἔννοια τοῦ σημείου, οὔτε ἡ ἔννοια τῆς γραμμῆς, οὔτε τῆς ἐπιφανείας,

οὔτε τοῦ κύκλου μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ στὴν ἐμπειρία. Καμμία ἀπὸ τὶς ἔννοιες αὐτὲς δὲν εἶναι σχηματισμένη «κατ' ἀφαίρεσιν» ἀπὸ τὴν πραγματικότητα γιατί στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει οὔτε στιγμή, οὔτε γραμμὴ, οὔτε ἐπιφάνεια, οὔτε κύκλος· ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν γνωρίσματα κανενὸς ἐμπειρικοῦ σώματος γιὰ νὰ συνενωθοῦν, ἀφαιρούμενα, σὲ μιὰ ἔννοια.

Τὰ πράγματα γίνονται δυσκολώτερα γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ λογικὴ ὅσο προχωρεῖ κανεὶς σὲ συνθετότερες ἐπιστημονικὲς ἔννοιες. Ἄν λ. χ. προχωρήσωμε ἀπὸ τὴν γεωμετρίαν εἰς τὰ μαθηματικὰ ἢ ἂν πᾶμε εἰς τὴν θεωρητικὴ φυσικὴ. Εἰς ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιστῆμες δὲν ὑπάρχει ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ σχέσις τοῦ «νοῦ» μὲ τὰ «πράγματα» ποὺ δέχεται Ἄριστοτέλης, ὅτι ἡ σχέσις μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» δὲν στηρίζεται εἰς τὴν «ἀφαίρεσιν», ἡ γνῶσις δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀφαίρεσις τῶν κυρίων γνωρισμάτων τῶν δεδομένων τῆς πείρας, ἀλλὰ κάτι πολὺ οὐσιαστικώτερον. Ἡ μαθηματικὴ λ. χ. κατάκτησις ἑνὸς ἀντικειμένου τῆς γνώσεως δὲν γίνεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴν πράξιν τοῦ νοῦ ποὺ λέγεται «ἀφαίρεσις», ἀλλὰ μὲ τὴν δημιουργίαν σχέσεων βαθυτέρων καὶ ἰδία μαθηματικῶν. Τὰ χρώματα, τοὺς τόνους, καὶ ὅλη τὴν ποικιλίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅχι μόνον δὲν τὰ ἀποτυπώνει ἡ γνῶσις, ἀλλὰ τὰ ἀναλύει εἰς ἓνα σύνολον μαθηματικῶν σχέσεων, εἰς μίαν κλίμακα ἀναλογιῶν. Γενικὰ ὅλα τὰ φαινόμενα, τὰ δεδομένα τῆς αἰσθήσεως, ἡ γνῶσις τὰ μεταβάλλει εἰς πνευματικὰ φαινόμενα, δίνει δηλαδὴ εἰς αὐτὰ ἓνα πνευματικὸ περιεχόμενον. Στὴν γνῶσιν δηλαδὴ στὴν ὁποίαν φθάνει ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἐνώνεται τὸ «ὑποκείμενον» ἀπόλυτα μὲ τὸ «ἀντικείμενον» καὶ ἐπικυρώνεται ὁ λόγος τοῦ Goethe ποὺ λέει πὼς «τὸ σπουδαιότατον εἶναι νὰ καταλάβῃ κανεὶς πὼς κάθε πραγματικὸν εἶναι καὶ θεωρητικόν».

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἀνάγκασαν τοὺς ἰδρυτὰς τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης νὰ χτυπήσουν τὴν τυπικὴν λογικὴν ποὺ κρατοῦσε τὸ πνεῦμα δέσμιο καὶ ἀκίνητον. Τώρα πιά ποὺ ἡ ἐπιστήμη ἀπέκτησε τὴν γνῶσιν πὼς ἡ «ἔννοια» δὲν εἶναι ἀπλῆ σκιά τοῦ αἰσθητοῦ ἀντικειμένου— ὅπως δέχεται ὁ Μεσαίων—ἀλλὰ ἀποτελεῖ νόμο λογικόν ποὺ ἔχει δύναμι ὀνθμιστικὴν γιὰ ὅλη τὴν πραγματικότητα, τώρα εἶναι εὐκόλον νὰ εἰδῇ καὶ ἡ φιλοσοφία νὰ κάμῃ τὴν γενικὴν ἐπανάστασιν εἰς τὸ πνεῦμα. Καὶ αὐτὸ

κάνει ὁ Kant, ἐμβαθύνει στὸν νέο τρόπο λογικῆς ποὺ ἐθεμελίωσαν οἱ ἴδονται τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀνακαλύπτει πὼς ὅλη ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἐπιστημονικὴ, ἠθικὴ, αἰσθητικὴ καὶ θρησκευτικὴ εἶναι κάτι κατ' ἐξοχὴν δημιουργικόν, πὼς τὸ «ἐγὼ» καὶ τὰ «γύρω» του συγχωνεύονται σὲ μιὰ προᾶξι, στὴν συνθετικὴ προᾶξι τοῦ πνεύματος.

Εἶναι ἡ δευτέρω φορά στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος (ἡ πρώτη ἦταν στὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς) ποὺ τὸ πνεῦμα εὗρηκε τόσο βέβαια τὸν ἑαυτό του, μὰ χωρὶς νὰ φθάσῃ στὶς ἀκρότητες τῆς σοφιστικῆς. Καὶ εἶναι βέβαια σωστὸ πὼς στὸν Kant τὸ κέντρον τοῦ βάρους πέφτει πρὸς τὸ μέρος τοῦ νοῦ, τῆς συνειδήσεως, τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ εἶναι ἄλλο τόσο σωστὸ ὅτι στὸν Kant ἀποχτᾶ καὶ τὸ «ἀντικείμενο» μιὰ ιδιαίτερη γονιμότητα, γιατί ὁ Kant δμιλεῖ γιὰ τὸ «γόνιμο βάθος τῆς πείρας» καὶ ὁ Kant λέει πὼς δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο χωρὶς ἀντικείμενο. Ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο στὸν Kant (ἂν καὶ πολλοὶ ὀδηπόροι τῆς ἐπιστήμης περπατοῦν καὶ μετὰ τὸν Γαλιλαῖο ἀριστοτελικά) εἶναι χαραγμένος μὲ τὴν ἴδια ἀρχή· μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικῆς σχέσεως τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ γύρω του, ποὺ τὴν ξανάφερε στὴν ζωὴ ἢ «ἀναγέννησις» καὶ ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ μὲ δύο λόγια ὡς ἐξῆς : τὸ πνεῦμα ὅσο προχωρεῖ στὴν ἀληθινὴ γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἄλλο τόσο προχωρεῖ στὴν γνῶσι τῶν «γύρω» του, καὶ ὅσο ἀκεραιότερη εἶναι ἡ γνῶσις ποὺ ἔχει τὸ πνεῦμα γιὰ τὸν ἑαυτό του τόσο ὀλοκληρωμένη εἶναι καὶ ἡ γνῶσις ποὺ ἔχει τὸ πνεῦμα γιὰ τὸν κόσμον. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὸ ἔργον τοῦ Kant ποὺ τόσο πολὺ παρερμηνεύθη καὶ παρερμηνεύεται. Γιατὶ ἂν μπῆ κανεὶς στὸ βάθος τοῦ ἔργου τοῦ Kant, στὸ πραγματικὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας του, θὰ ἰδῆ ὅτι ὁ Kant δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὸ «ὑποκείμενο» ὡς ὑποκείμενο, οὔτε γιὰ τὸ «ἀντικείμενο» ὡς ἀντικείμενο, — αὐτὸ ἦταν δουλειὰ τοῦ σχολαστικισμοῦ στὸν Μεσαίωνα, — ἀλλὰ γιὰ τὸ *faktum* τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν προᾶξι, καὶ γιὰ τὴν τέχνη. Τὸν Kant τὸν ἐνδιαφέρει ἡ πραγματικὴ ἐπιστήμη, ἡ πραγματικὴ προᾶξις, ἡ πραγματικὴ τέχνη. Αὐτὸ δὲ τὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant τὸ διατύπωσε κλασσικὰ ὁ ἕνας καὶ μόνος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ποὺ τὸν κατέλαβε, ὁ Schiller, στὸ γνωστὸ ἐπίγραμμά του τὸ σχετικὸ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Kant ποὺ λέει πὼς «ἡ φιλοσοφία αὕτη δὲν φέρνει τίποτε γιὰ τὸ

πραγμα, (τὸ ἀντικείμενο) καὶ τίποτε γιὰ τὴν ψυχὴ (τὸ ὑποκείμενο)». Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν Kant εἶναι οἱ νόμοι τῆς πνευματικῆς ζωῆς, οἱ δὲ νόμοι αὐτοὶ δὲν μπορεῖ νᾶναι ἄλλοι γιὰ τὸ «ὑποκείμενο» καὶ ἄλλοι γιὰ τὸ «ἀντικείμενο». Γι' αὐτὸ ὁ Kant στρέφει τὴν προσοχή του ὄχι στὰ πράγματα, ἀλλὰ, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, στὸ faktum τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή στὶς κρίσεις γιὰ τὰ πράγματα, καὶ αὐτὸ θὰ εἰπῆ στὸ γεγονός τοῦ πνεύματος, στὴν ζωὴ τὴν πνευματικὴ ποὺ ἀναπτύσσεται μεταξύ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου», στὴν γνῶσι στὴν πράξι, στὴν ποίησι, καὶ στὴν θρησκεία.

3. Τὸ faktum τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος ὡς adaequatio rei et intellectus. Τὸ faktum τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος, ὅσες μορφές καὶ ἂν ἔχη τὸ πνεῦμα, ὅση ποικιλία καὶ ἂν παρουσιάζει—ἀνάλογη πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς οὐσίας του—θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε γενικὰ ὡς adaequatio rei et intellectus, χωρὶς βέβαια νὰ ἐννοήσωμε τὸ rei καὶ τὸ intellectus ὡς δυὸ χωριστὲς ὀντότητες, ὅπως κάνει καὶ ὁ Μεσαίων, ἀλλὰ ὡς ὅρους μιᾶς συναρτήσεως. Ἡ adaequatio rei et intellectus δὲν εἶναι μονάχα ὁ σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιὰ τὴν καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἠθικὴ δουλεύουν γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς σχέσεως.¹ Δὲν ἔχει δὲ καμμιά σημασία τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καὶ μορφές τοῦ

---

1) Ἀπὸ τίς ἀναλύσεις ποὺ ἔχουμε κάμει καὶ ποὺ θὰ κάμωμε ἀκόμα θὰ φανῆ καθαρά ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη δουλεύουν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν μιὰ τέτοια adaequatio. Ὅσα ὅμως καὶ ἡ ἠθικὴ δουλεύει γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ αὐτὸ δὲν ἐφάνηκε, καὶ γι' αὐτὸ θὰ πρέπει μὲ λίγα λόγια νὰ εἰποῦμε πῶς ἐννοοῦμε τὴν ἠθικὴν πράξι. Γιὰ νὰ εἰποῦμε ὅτι κάτι εἶναι ἠθικόν, ὅτι μιὰ πράξις εἶναι ἠθικὴ πρέπει ἡ πράξις αὐτὴ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὴν συνείδησι τοῦ χρέους. Ἡ συνείδησις ὅτι ἔχω χρέος νὰ κάμω κάτι, μόνον αὐτὴ δίνει στὴν πράξι μου τὸν χαρακτηρὰ τῆς ἠθικότητος. Θὰ πρέπει λοιπὸν κάθε φορὰ ποὺ θέλω νὰ πράξω νὰ φέρνω τὴν πράξι μου σὲ ἄρμονία μὲ τὴν συνείδησι τοῦ χρέους (intellectus). Καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχει μέσα μου κάτι ποὺ εἶναι τὸ ἄκρως ἀντίθετο πρὸς τὸ νόμο τοῦ χρέους, ἡ φύσις μέσα μου, τὸ πάθος, ἡ ἐπιθυμία (τὸ rei), γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ φέρω σὲ ἄρμονία τὸ πάθος μου μὲ τὸ χρέος μου. Καὶ εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγκειται ὅλη ἡ σημασία τῆς ἠθικῆς πράξεως νὰ συνθέσῃ δύο ἀντίθετα, τὸ χρέος καὶ τὸ πάθος, γιὰ τὸ μὲν χρέος ἀναιρεῖ τὸ πάθος, τὸ δὲ πάθος καταργεῖ τὸ χρέος. Ἡ δημιουργικὴ σύνθεσις χρέους καὶ πάθους εἶναι ἡ ἠθικὴ πράξις.

πνεύματος, ὅπως λ. γ. εἶναι ἡ λυρική ποίησις, ὅπου φαίνεται πὼς δὲν ἐπιτυγχάνεται αὐτὴ ἡ *adaequatio rei et intellectus*, ὅπως δὲν ἔχει σημασία τὸ γεγονός ὅτι ἡ *adaequatio rei et intellectus* ποτὲ μέσα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος δὲν ἐπῆρε μιὰ μορφή ὀριστική ἢ καὶ ἂν γιὰ μιὰ στιγμή τὴν ἐπῆρε, ὅπως ἔγινε στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα—ἀμέσως κατόπιν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τὴν ἔχασε γιατί ἔσπασε αὐτὴ ἡ ἰσοδύναμη σχέσις τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «πράγματος» καὶ ἐπῆρε πάλι τὸ «ἐγὼ» τὴν κυριαρχία, ὅπως φαίνεται καθαρὰ στὴν τέχνη τὴν ἀλεξανδρινή, ὅπου πιά ἐπικρατεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ· τὰ πρόσωπα τῶν ἀγαλμάτων μᾶς φανερώνουν ἓνα μεγαλύτερο βαθμὸ πόνου, γίνονται ἤδη λυρικά, πάσχουν. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἔχει καμμιά σημασία διότι καὶ στὴν λυρική ποίησι, καὶ στὴν ἀλεξανδρινὴ τέχνη ὑπάρχει μιὰ θετικὴ σχέσις τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «πράγματος», ἀδιάφορο ἂν τὸ «ἐγὼ» γυρίζει μᾶλλον στὸν ἑαυτόν του, ἔχει νὰ κάμῃ μᾶλλον μὲ τὸν ἑαυτόν του παρὰ μὲ τὸ «πρᾶγμα». Τῷ ὄντι αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή τοῦ «ἐγὼ» στὸν ἑαυτό του γίνεται μὲ συνειδητὴ ἀντίθεσι πρὸς πρὸς τὸ «πρᾶγμα». Ὡστε τὸ «πρᾶγμα» εἶναι καὶ ἐδῶ ἀρνητικὰ ἡ αἰτία τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

4. Νόμος τοῦ ἐγὼ ἢ ἐπιστροφή στὸν ἑαυτό του. Ἐμπειρισμός, ὀρθολογισμός, σκεπτικισμός. Ἐκτὸς αὐτοῦ εἶναι νόμος τοῦ «ἐγὼ» νὰ θέλῃ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν ἑαυτό του ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἄπειρη διάκρισι, ἓνα ἄπειρο ξετύλιγμα τοῦ ἑαυτοῦ του ἐπάνω στὸ «πρᾶγμα»· γιατί ὅσο ἐνώνεται μὲ τὸ «πρᾶγμα», ὅσο σχετίζεται μὲ τὰ «γύρω» του, τόσο ἔχει τὸ συναίσθημα ὅτι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ του, ἀπὸ τὴν πηγὴ του. Καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ διαλεκτικὴ ἀντίθεσις ποὺ διέπει τὸν ἑαυτό μας, εἶναι ἓνας ἀνταγωνισμὸς μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ὅσο γόνιμη δὲ καὶ ἂν εἶναι ἡ σχέσις τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὸ «πρᾶγμα», ὅσο θετικὰ καὶ ἂν εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς σχέσεώς τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του, πάντως πρέπει, εἶναι ὑποχρεωμένο τὸ «ἐγὼ», ἔπειτα ἀπὸ μιὰ τέτοια σχέσι, νὰ ζητήσῃ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν ἑαυτό του. Θα μπορούσε μάλιστα κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι, ἂν τὸ «ἐγὼ» δὲν φθάσῃ στὴν συνείδησι ὅτι κάποιο χάσμα τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ «πρᾶγμα», δὲν ἐπέτυχε τὸν σκοπὸ του, δηλαδὴ τὴν αὐτοσυνείδησι ποὺ εἶναι σκοπὸς βαθύτερος κάθε πνευματικῆς ζωῆς. Ἔτσι παρατηροῦμε ὅτι μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μετὰ τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὸν ἑμ-

πειρισμό—μετὰ τὴν θετική δηλαδή σχέσι τοῦ «ἐγὼ» πρὸς τὸ «πρᾶγμα» —γιατὶ καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ὁ ἔμπειρισμὸς εἶναι θετικὲς σχέσεις τοῦ ὑποκειμένου» πρὸς τὸ «ἀντικείμενο» —ἀκολουθεῖ πάντα ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς, δηλαδή ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται μιὰ ἀρνητική σχέσις τοῦ «ἀνθρώπου» πρὸς τὸν «κόσμο», ἢ δὲ πνευματικὴ ζωὴ παρουσιάζει χαρακτηῖρα ἀρνητικό. Γεννιέται μιὰ γενικὴ πνευματικὴ ἀνησυχία καὶ ἀστάθεια, ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται ἡ κριτικὴ ἢ ὁποῖα ἐρχεται ν' ἀρνηθῆ τὴν δυνατότητα τῆς ἰσορροπίας τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «ἀντικείμενου». Τώρα τονίζεται ἡ ῥιζικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὸν «ἀνθρώπο» ἀπὸ τὸν «κόσμο», τὸ λογικὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ «ἀντικείμενο τῆς γνώσεως», καὶ διαλαλεῖται πὼς ἀδύνατο εἶναι ν' ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος γόνιμη σχέσι μετὰ τὴν φύσιν χωρὶς νὰ χάσῃ τὸν ἑαυτό του, χωρὶς ν' ἀρνηθῆ τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι ἀπὸ τὴν σκέψιν, γιατὶ καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ὁ ἔμπειρισμὸς εἶναι σκέψις, δηλαδή θετικὴ σχέσις μετὰ τὸ «πρᾶγμα», — φθάνει ὁ ἄνθρωπος στὸν σκεπτικισμό, δηλαδή στὴν ἀρνησὶ τῆς θετικῆς σχέσεως μετὰ τὸ «πρᾶγμα». Μὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ σκεπτικισμὸς ἔχει δυὸ μορφάς, τὴν πέρα καὶ πέρα ἀρνητικὴν (Πυρρωνισμὸς) καὶ τὴν καθαρὰ κριτικὴν ποὺ εἶναι γόνιμη. (Descartes). Ἡ πρώτη ἀρνεῖται κάθε δυνατότητα γνώσεως τῶν ὄντων καὶ σχέσεως τοῦ «ἐγὼ» πρὸς τὸ «ἀντικείμενο»,¹ ἢ δεύτερη ὅμως μορφή τοῦ σκεπτικισμοῦ δὲν

1) Ὁ σκεπτικισμὸς αὐτὸς εἶναι κλασσικὰ διαμορφωμένος ἀπὸ τὸν Πύρρωνα. Ὁ νοῦς (αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Πύρρωνος) κρατιέται σὲ ἰσορροπία μόνον ἅμα δὲν κάνει καμμιὰ κρίσι. Καὶ ἂν τυχὸν βαρύνει κανεὶς τὴν μιὰ πτέρυγα τῆς πλάστιγγος τοῦ νοῦ μετὰ μιὰ θετικὴ κρίσι, μετὰ ἓνα «ναί», πρέπει ἀμέσως νὰ βάλῃ στὴν ἄλλη πτέρυγα τὸ «ὄχι» γιὰ νὰ ἐπέλθῃ πάλιν ἡ ἰσορροπία ἢ, ὅπως λέγει ὁ Πυρρωνισμὸς, ἡ ἀρρηψία. Ὁ νοῦς δὲν πρέπει νὰ ῥέπῃ οὔτε πρὸς τὸ «ναί» οὔτε πρὸς τὸ «ὄχι». Πρέπει ν' ἀπέχῃ ἀπὸ κάθε κρίσι. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς σχολαὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ζητοῦν αὐτὴ τὴν ἰσορροπία τοῦ «ἐγὼ». Ἡ «ἀπάθεια» τοῦ Στωϊκοῦ, ἢ «ἀταραξία» τοῦ Ἐπικουρείου, καὶ ἡ «ἐποχή» τοῦ Σκεπτικοῦ προδίδουν τὸν ἴδιον πόθο τοῦ «ἐγὼ», τὸν πόθο νὰ ἰσορροπήσῃ μετὰ τὸν ἑαυτό του καὶ μετὰ τὰ «γύρω» του. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν καταστρέφει ὁ Στωϊκὸς τὰ πάθη του, ἀποφεύγει ὁ Ἐπικουρείος τὴν λύπη, καὶ ἀπέχει ὁ Σκεπτικιστὴς ἀπὸ κάθε κρίσιν, ἀπὸ κάθε ἀπόφασιν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι πνευματικῆς ζωῆς ἐπικυρώνουν τὴν ἰδέαν ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅτι δηλαδή ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἓνας τρόπος ἰσορροπίας τοῦ «ἐγὼ» μετὰ τὰ «γύρω» του, διότι τὰ «πάθη» εἶναι ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ τὸ «ἐγὼ», ὅπως λ.χ. ἡ «λύπη» ἢ δὲ «ἀπόφασις» ἀναφέρεται ἐπίσης στὰ «γύρω» τοῦ «ἐγὼ».

ἀρνεῖται τὴν πνευματικὴν ζωὴν, τὴν θετικὴν σχέσιν μεταξὺ «ἐγὼ» καὶ «φύσεως», ἀλλὰ βάζει ὡς κύριο παράγοντα τῆς σχέσεως αὐτῆς τὸ «ἐγὼ». Τὸ «ἐγὼ» εἶναι τώρα ὁ δημιουργὸς τῆς σχέσεως. Στὸ «ἐγὼ» ἀποδίδεται ἡ μεγαλύτερη ἀξία, στὴν «συνείδησιν» καὶ ὄχι στὸ «ἀντικείμενο». Σημασία ἔχει γιὰ μᾶς τοῦτο, ὅτι καὶ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος σκεπτικισμὸς ἐννοοῦν τὸ «ὑποκείμενο» — καὶ συνεπῶς καὶ τὸ «ἀντικείμενο» — ὡς κάτι ποὺ βρῖσκεται σὲ διαρκῆ γένεσιν, ὡς κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τέλειο καὶ ποῦρχειται ἡγεμονικὰ νὰ κυριέψῃ τὸν κόσμον, τὴν φύσιν. «ὑποκείμενο» καὶ «ἀντικείμενο» ἐννοοῦνται ὡς ἀμοιβαῖα μέλη μιᾶς «σχέσεως», τὸ ἓνα ἀναπτύσσεται ἀνάλογα πρὸς τὸ ἄλλο. Αὕτη εἶναι ἡ θετικὴ συμβολὴ τοῦ σκεπτικισμοῦ στὴν φιλοσοφία.

IX

Οἱ μορφὲς τοῦ πνεύματος.

1. Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς στὸν μῦθον καὶ στὴν θρησκείαν. ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη καὶ ὁ σκοπὸς τῆς. — 2. Ὁ ρεαλισμὸς. — 3. Ὁ ρομαντισμὸς. — 4. Οἱ πρῶτες πρακτικὲς προσπάθειαι τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἡδονὴ ὡς μορφή πνεύματος. — 5. Ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος καὶ ἡ φιλοσοφία.

1. Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς στὸν μῦθον καὶ στὴν θρησκείαν· ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη καὶ ὁ σκοπὸς τῆς. «Ἄνθρωπος» καὶ «θεὸς» ἰσοδύναμοι. Ἡ πάλη λοιπὸν ποὺ διεξάγεται μέσα στὴν πνευματικὴν ζωὴν εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς φανερώνει τί εἶναι «ὑποκείμενο» καὶ τί εἶναι «ἀντικείμενο». Γι' αὐτὸ ὅσο προχωρεῖ ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τόσο φανερότερον γίνεται ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ ἡ ἐννοία τοῦ «ἀντικειμένου» δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τέλειες, ἀλλὰ διαμορφώνονται στὴν πάλη τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐννοία λ.χ. τῆς ψυχῆς, ποὺ στὰ φιλοσοφικὰ καὶ στὰ θρησκευτικὰ συστήματα θεωρεῖται ὡς κάτι τέλειον διαμορφωμένο, προκύπτει ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μακρὰ πνευματικὴν ζωὴν, εἶναι μιὰ ἀφαίρεσις ἀπὸ τὴν πραγματικὴν πνευματικὴν ζωὴν, ὅπου ἡ «ψυχὴ» δὲν εἶναι ποτὲ κάτι τόσο τέλειον διαμορφωμένο ὅπως παρουσιάζεται στὰ μεστωμένα φιλοσοφικὰ συστήματα. Ξαναγυρίζω ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν κόσμον τοῦ μύθου

για να δείξω αυτό το γεγονός που για μᾶς που ἐξετάζουμε τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ζωὴ του ἔχει μεγάλη σπουδαιότητα. Ὅπως κάθε μορφή τοῦ πνεύματος ἔτσι καὶ ὁ μῦθος δὲν ἀποτυπώνει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον οὔτε εἰκονίζει ἀπλῶς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, ἀλλὰ παριστάνει τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε ἡ σχέση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Πρὶν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν μορφή τοῦ μύθου, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἐξωτερικὸς οὔτε ἐσωτερικὸς κόσμος, οὔτε «ἀντικείμενο» οὔτε «ὑποκείμενο». Στὸν μῦθον μάλιστα φαίνεται παραστατικώτερα πῶς γίνεται, πῶς πλάθεται τὸ «ὑποκείμενο» καὶ τὸ «ἀντικείμενο», πῶς δημιουργεῖται πνευματικῶς ὁ κόσμος. Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἐμβάθυνσις, ὅσο ὁ μῦθος γίνεται βαθύτερος καὶ οὐσιαστικώτερος, τόσο βαθύτερη γίνεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «ὑποκειμένου», τόσο ὀριστικώτερα διαμορφώνεται καὶ τὸ «ἀντικείμενο». Στὶς ἀρχὲς τοῦ μύθου ἡ «ψυχὴ» εἶναι κάτι ὑλικὸ καὶ ὁ ἄνθρωπος νομίζει πῶς μπορεῖ νὰ τὸ πιάσῃ μὲ τὰ χέρια του. Εἶναι κάτι πολὺ ἄπτό. Ὅσο ὁμως ἀναπτύσσεται ὁ μῦθος, ὅσο συνθετότερα γίνονται τὰ μυθικὰ φαινόμενα, τόσο ἀλλοιώνεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, ὡς πού σιγὰ-σιγὰ γίνεται μιὰ καθαρὰ πνευματικὴ ἀρχή, καὶ στὸ τέλος γίνεται «πρόσωπο», φθάνει δηλαδή στὴν τελειότερη μορφή ἀναπτύξεως. Μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα φαίνεται καθαρὰ ἡ γένεσις αὐτῆ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς. Τὰ κείμενα τῶν αἰγυπτιακῶν πυραμίδων μᾶς δείχνουν βῆμα πρὸς βῆμα αὐτὴν τὴν ἀλλοίωσιν, αὐτὴν τὴν διαμόρφωσιν. Ἐνα θεμελιώδες δόγμα καθορίζει τὴν λατρείαν καὶ τὴν πίστιν τοῦ αἰγυπτίου: ἡ ψυχὴ ἔχει ἀνάγκη καὶ μετὰ τὸν θάνατό της ἀπὸ τὸ ὑλικὸ της φόρεμα, ἀπὸ τὸ σῶμα. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη κάθε φροντίδα τῶν ζωντανῶν πού ἀποβλέπει στὴν ψυχὴ τῶν πεθαμένων νάχη ὡς κύριον σκοπὸν νὰ διατηρήσῃ καὶ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ. Τὸ σῶμα πρέπει νὰ διατηρηθῇ πάσῃ θυσίᾳ. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς «μούμιας». Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι πού τὸν ἐπιβάλλουν. Πρέπει δὲ νὰ διατηρηθῇ ὅσον εἶναι δυνατὸν στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ἐμᾶς ἐδῶ εἶναι τοῦτο· ὅτι ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἡ λατρεία τοῦ αἰγυπτίου πιστοῦ συγκεντρώνεται ἀποκλειστικὰ στὴν πραγματικὴ, σωματικὴν μορφή, στὸ νεκρὸ σῶμα πού διατηρεῖται ὡς μούμια, ὕστερα — ὅσο ἀναπτύσσεται ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ λαοῦ αὐτοῦ — σιγὰ-σιγὰ ἀρχίζει νὰ στρέφεται πρὸς τὸ ἄγαλμα, πρὸς τὴν γλυπτικὴν μορφήν πού ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν

ἀνάγκη τῆς διατηρήσεως τῆς πραγματικῆς μορφῆς τοῦ νεκροῦ. Ἔτσι ἀπὸ ἓνα βασικὸ δόγμα τῆς θρησκείας τοῦ αἰγυπτίου γεννιέται ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ἄλλη αἰγυπτιακὴ τέχνη. Γιατὶ τὴν στιγμήν ποῦ μὲ τὴν διατήρησιν τῆς αἰσθητῆς μορφῆς συνδέεται καὶ ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν θάνατον, ὁ σκοπὸς τῆς γλυπτικῆς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τοῦ νὰ διατηρήσῃ τὴν μορφήν τοῦ πεθαμένου, νὰ συμπληρώσῃ δηλαδὴ ἢ καὶ ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν σκοπὸ τῆς μούμιας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πνευματικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀντίληψιν ἐγεννήθησαν καὶ ἐδημιουργήθησαν οἱ τάφοι τῶν βασιλέων ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον. Οἱ πυραμίδες ἐνσαρκώνουν αὐτὴν τὴν πίστιν, αὐτὰ τὸ στάδιον τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Σκοπὸς τοῦ τάφου γενικὰ καὶ τοῦ ἀγάλματος εἰδικὰ εἶναι νὰ διατηρηθῇ ἡ σωματικὴ μορφή, ἡ αἰσθητὴ ὄψις τῆς ψυχῆς, εἶναι μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἀπεριόριστη χρονικὴ διάρκεια τοῦ «ἐγώ». Ἐνα βαθύτατον ἱστορικὸ συναίσθημα φανερόνεται ἐν ταῖς δημιουργήματι αὐτά. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν αἰγυπτίων, νὰ δώσῃ σὰρκα καὶ ὄστα ἐπὶ τὸ ἱστορικὸν καὶ θρησκευτικὸν συναίσθημα, νὰ δώσῃ αἰώνια διάρκειαν ἐπὶ τὸ «ἐγώ», ἐπὶ τὴν «ψυχὴν» καὶ ἐπὶ τὴν μορφήν τῆς.

Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι τὴν στιγμήν ποῦ ἡ ζωὴ τῶν αἰγυπτίων ἀποκτᾷ ἓνα βαθύτερον ἠθικὸν περιεχόμενον, ἀλλάζει καὶ ἡ λατρεία τῆς ψυχῆς. Ἐνῶ ὡς τὴν στιγμήν αὐτὴ ἡ διατήρησις τῆς ψυχῆς ἐξηρατο, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὴν διατήρησιν τῆς ἐξωτερικῆς τῆς μορφῆς—ποῦ γίνεται καλλιτεχνικὰ καὶ ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ μαγικὰ—τώρα μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ζωὴ ἀπόχτησε ἓνα βαθύτερον ἠθικὸν περιεχόμενον ἡ διατήρησις τῆς ψυχῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴν τῆς τελειοποίησιν. Καὶ ἐνῶ πρῶτα ἀρκοῦσε—αὐτὸ ἀκριβῶς λένε τὰ κείμενα τῶν πυραμίδων—νὰ γίνῃ μιὰ θυσία ἢ καὶ νὰ ἐκτελεσθῶν ἀπλῶς μερικὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα γιὰ ν' ἀποχτήσῃ ὁ νεκρὸς τὴν εὐνοίαν τοῦ θεοῦ τῶν νεκρῶν (Ὅσιρις), τώρα ὅλα αὐτὰ τὰ ἐξωτερικὰ μέσα δὲν ἔχουν καμμίαν σημασίαν γιὰ τὴν τύχην τῆς ψυχῆς καὶ ἀντικαθίστανται μὲ τὸ δικαστήριον τοῦ θεοῦ· αὐτὸς ὁ ἴδιος δικάζει τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν. Τὸ «βιβλίον τῶν πυλῶν» λέει ὅτι ὁ νεκρὸς παρουσιάζεται μπροστὰ ἐπὶ τὸν θεόν, τὸν κριτήν, γιὰ νὰ ὁμολογήσῃ τὰ ἁμαρτήματά του καὶ νὰ τὰ δικαιολογήσῃ καὶ μόνον ἀφοῦ ἡ καρδιά του ζυγισθῇ ἐπάνω ἐπὶ τὴν ζυγαριὰ ποῦ ἔχει ὁ θεὸς μπροστὰ του καὶ βρεθῇ ἀναμάρτητη μπαίνει

στὸ βασίλειο τῶν μακαρίων. Ὡστε τώρα δὲν εἶναι οὔτε ἡ δύναμις, οὔτε ἡ καταγωγή, οὔτε ἡ μαγεία οὔτε ἡ τέχνη, ἀλλὰ μόνον ἡ δικαιοσύνη ποὺ ἀποφασίζει γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται καθαρὰ καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι τοῦτο ὅτι ὅσο ἐλευθερώνεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν μαγεία καὶ ἀπὸ τὴν δαιμονολατρεία τόσο καὶ καθαρότερη γίνεται ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, ὅσο ἐμβαθύνει στὸν ἑαυτό του τόσο καθαρότεροι εἶναι καὶ οἱ θεοὶ του, ὅσο ἀναπτύσσεται «τὸ ὑποκείμενο» τόσο πνευματικώτερο γίνεται καὶ τὸ «ἀντικείμενο». «Ἐποκειμένο καὶ «ἀντικείμενο» στὴν θρησκευτικὴ ζωὴ, «ἄνθρωπος» καὶ «θεὸς» ἀναπτύσσονται ἀμοιβαίᾳ· ὅσο πνεῦμα ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἐνὸς πολιτισμοῦ ἄλλο τόσο ἔχει καὶ ὁ θεός· ὅση καλωσύνη καὶ εὐγένεια ἔχει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἄλλη τόση ἔχει καὶ ὁ θεός του· «ἄνθρωπος» καὶ «θεός» εἶναι ἰσοδύναμοι· ἀποτελοῦν μιὰ πνευματικὴν ἑξίσωσι. Ὅπως ἡ γνῶσις καὶ τὸ θεῶρημα συνυπάρχουν, ἔτσι συνυπάρχουν ἡ πίστις καὶ ὁ θεός. Κάθε νέα ιδιότης ποὺ παρουσιάζεται στὸν κόσμον τοῦ «ἐγὼ», ἀντανακλᾷ ἀμέσως καὶ στὸν κόσμον τοῦ «ἀντικειμένου». Καὶ ὅπως κάθε νέα θρησκευτικὴ σχέσις μὲ τὰ «γύρω» προσθέτει νέα χαρακτηριστικὰ στὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς, ἔτσι φέρνει στὸ φῶς καὶ νέες ιδιότητες τοῦ θεοῦ ποὺ εἶναι οἱ ἴδιες μὲ τὶς ιδιότητες τῆς «ψυχῆς» τοῦ «ὑποκειμένου». Ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δείξῃ ὅτι ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ «θεοῦ» ἢ τῶν «θεῶν» εἶναι χαρακτηριστικὰ, εἶναι ὠρισμένες μορφές ποὺ ἐπῆρε στὸν πνευματικὸν τῆς δρόμο ἢ «ψυχὴ», ὁ «ἄνθρωπος» ἢ καλλίτερα εἶναι ὠρισμένες πνευματικὲς μορφές ποὺ ἀναπτύχθησαν κατὰ τὴν γόνιμη σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ πρόβλημα, μὲ τὰ «γύρω» του.

Πάντα ὅμως γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πνευματικὴ ζωὴ ἀπαιτεῖται ἡ σχέσις τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὰ «γύρω» του, μὲ τὸ πρόβλημά του νᾶναι γόνιμη. Μόνον τότε διαμορφώνεται καὶ ὁργανώνεται πνευματικὰ ἐκεῖνο ποὺ λέμε «πραγματικότητα», γιὰτὶ «πραγματικότητα» εἶναι πάντοτε ἓνα περιεχόμενο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν περιεχόμενο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, πραγματικότητα εἶναι μόνον ἐκεῖνο ποὺ τὸ χωράει ὁ νοῦς. Ἴσως ὅμως ρωτήσῃ κανεὶς πότε εἶναι ἡ σχέσις τοῦ ἐγὼ μὲ τὰ γύρω του γόνιμη; πότε ἡ σχέσις γεννάει ἓνα πνευματικὸν κόσμον;

2. Ὁ ρεαλισμός. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς γόνιμη

σχέσιν ἔχομε μόνον ὅταν τὸ «ἐγὼ» καὶ μὲ τὰ «γύρω» του ἀναπτύσσονται καὶ καλλιεργοῦνται ἀμοιβαία, (διαλεκτικά). Ὅταν «ὑποκείμενο» καὶ «ἀντικείμενο» ἔρχονται σὲ ἀμοιβαία σχέσι, καὶ αὐτὸ γίνεται κυρίως, ὅπως εἶδαμε παρὰ πάνω, στὴν κλασσικὴ μορφή τοῦ πνεύματος, γιατί μόνον ἐδῶ ἔχομε τέτοια τέλεια καὶ ἀμοιβαία σχέσι, ἰσορροπία. Ἄν κοιτάξωμε ὅμως τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος θὰ ἰδοῦμε ὅτι ποτὲ σχεδὸν ἢ ἰσορροπία αὐτὴ δὲν ξαναπραγματοποιήθηκε. Ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «ἀντικειμένου» φαίνεται καθαρά· ὅσο ξεφεύγει κανεὶς ἀπὸ τὸ κλασσικὸ τόσο καὶ μειώνεται ἡ τέλεια ἰσορροπία· τὸ κέντρο τοῦ βάρους πέφτει ἢ πρὸς τὸ «ἀντικείμενο» ἢ πρὸς τὸ «ὑποκείμενο». Ὑπάρχουν καὶ μορφές τοῦ πνεύματος ποὺ ζητοῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀντινομία αὐτὴ ποὺ χωρίζει τὸν ἄνθρωπο σὲ «ὑποκείμενο» καὶ «ἀντικείμενο»· αὐτὲς εἶναι οἱ μυστικιστικὲς μορφές. Ἐνῶ στὴν κλασσικὴ μορφή τοῦ πνεύματος ἔχομε μπροστά μας μιὰ ἀμοιβαία καλλιέργεια τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοῦ «ἐγὼ» καὶ τῶν «γύρω» του, στὸν μυστικισμό παραμελεῖται καὶ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὸ ἄλλο, ζητεῖται μόνον κάτι ποὺ εἶναι παρὰ πάνω ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο» καὶ τὸ «ἀντικείμενο», κάτι καθαρὰ ὑπερβατικό. Ἄλλ' ἐκτὸς αὐτοῦ δημιουργοῦνται πολλὲς καὶ ποικίλες πνευματικὲς μορφές ποὺ δείχνουν τέλεια ἀφοσίωσι ἢ στὸ «ἀντικείμενο» ἢ στὸ «ὑποκείμενο». Ἐδῶ ὅμως ποὺ δὲν κάνομε ἱστορία ἀλλὰ συστηματικὴ ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς του δὲν μπορούμε νὰ μιλήσωμε γιὰ ὅλες τὶς μορφές αὐτῆς· θὰ περιορισθοῦμε μόνο σὲ δυὸ ποὺ δείχνουν καθαρὰ αὐτὸ ποὺ ἔχομε τώρα στὸ νοῦ μας, τὸ πρόβλημα, καὶ φωτίζουν ὅλο τὸ ζήτημά μας. Θὰ δώσωμε μιὰ εἰκόνα μόνον τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τοῦ ρομαντισμοῦ.

Ἐκεῖνο ποὺ ζητάει ὁ πρῶτος εἶναι τοῦτο: νὰ ὑποτάξῃ καὶ νὰ μορφώσῃ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον γιατί αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ μόνος πραγματικός. Πιστεύει πῶς τὸ συναίσθημα, ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἐλπίδα, οἱ ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς εἰκόνας, γενικὰ ὁ ψυχικὸς καὶ ὁ καθ' αὐτὸ πνευματικὸς κόσμος δὲν εἶναι τίποτε τὸ σοβαρό, εἶναι ἀπλῆ ἀντανάκλασις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχει καὶ τόσο μεγάλη σημασία, εἶναι ἓνα ἐπιφανόμενο. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία, ἐκεῖνο ποὺ ἀξίζει εἶναι τὸ «πρᾶγμα» καὶ ἀπ' αὐτὸ παίρνει καὶ τ' ὄνομά του ὁ ρεαλισμός. Τὸ «ἀντικείμενο» εἶναι τὸ μόνον πραγματικό. Γι' αὐτὸ ὅλη ἡ προσοχὴ καὶ ὅλη ἡ

ψυχική δύναμις τοῦ ἀνθρώπου πού πιστεύει στὸν ρεαλισμὸ ρίχνεται πρὸς τὰ «ἔξω», γι' αὐτὸ ὁ ἔσωτερικὸς καὶ ψυχικὸς κόσμος καλλιεργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται μόνον ἐφ' ὅσον συντείνῃ εἰς τὸ νὰ φθάσῃ κανεὶς στὸν ἐξουσιασμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, γίνεται δηλαδὴ ὁ ἔσωτερικὸς κόσμος ἀπλὸ ὄργανο, ἀπλὸ μέσον γιὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς στὸν σκοπὸ.

Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὸ «ἀντικείμενο» παρουσιάζει μέσα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ποικίλες μορφές, ἀνάμεσα δὲ σ' αὐτὲς διακρίνει κανεὶς καὶ πολλὰς στείρες. Γι' αὐτὲς δὲν κάνομε λόγο. Μιλᾶμε μόνον γιὰ τὴν γόνιμη μορφή τοῦ ρεαλισμοῦ, μιλᾶμε γιὰ τὸν ζωντανὸ ρεαλισμὸ πού ὀδηγεῖ στὴν ἐπιστήμη (ὅπως στὴν ἀναγέννησι τοῦ πνεύματος στὴν Δύσι). Ὁ ρεαλισμὸς αὐτὸς ζητεῖ πάντα νὰ κατακτήσῃ τὸ συγκεκριμένον, ἀγαπάει τὸ ὄρατὸ εἰς ὅλη του τὴν ποικιλία, ρίχνεται σὲ κάθε τι τοῦ ζῆ καὶ κινεῖται καὶ τὸ θαυμάζει καὶ τὸ λατρεύει ὡς κάτι ἀπόλυτο. Ὁ ρεαλισμὸς αὐτὸς προχωρεῖ ἀκόμα πιὸ πέρα, πάει πιὸ βαθιὰ τὴν πραγματικότητα δὲν τὴν παίρνει ὡς κάτι ἀμετάβλητο, ὡς κάτι νεκρό, ἀλλὰ ὡς κάτι πού μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ βάζει σκοπὸ ὁ ρεαλισμὸς αὐτὸς νὰ μεταβάλῃ, νὰ μεταμορφώσῃ τὴν πραγματικότητα. Καὶ τέλος ὁ ρεαλισμὸς αὐτὸς, ὁ μόνος γνήσιος, παίρνει τὴν πραγματικότητα ὡς μιὰ ὁλόκληρα, ὡς μιὰ ἐνότητα πού ἔχει μιὰ ζωὴ καὶ ἓνα ὄντομό, καὶ δὲν τὴν βλέπει σὰν ἄθροισμα ἀπὸ διάφορα κομμάτια. Ἔχει δὲ ὁ ρεαλιστὴς τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἓνα σκοπὸ· τὸ πὼς νὰ ἐνωθῆ μὲ αὐτὴν τὴν ἐνότητα, τὸ πὼς νὰ συγχωρευθῆ μ' αὐτή, ἀδιάφορο ἂν κατὰ τὴν προσπάθειά του αὐτὴ φανερόνται δυνάμεις τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ἀδιάφορο ἂν κατὰ τὴν πάλη αὐτή, γιὰ νὰ φθάσῃ στὸν ἐξουσιασμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀναφαίνονται στοιχεῖα τοῦ ἐγώ, δυνάμεις καθαρὰ πνευματικές. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τὸν ρεαλιστὴ. Ἐκεῖνο πού τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ «πρᾶγμα», εἰς αὐτὸ ζητάει νὰ ἐμβαθύνῃ. Καὶ γιὰ νὰ κυριέψῃ τὸ «πρᾶγμα» ἐφαρμόζει πολλοὺς τρόπους, ἀκολουθεῖ πολλὰς ἀρχές. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μένει πιστὸς σὲ μιὰ μέθοδο ὁ ρεαλισμὸς. Ἄν ἀποτύχῃ στὴν πάλη αὐτή, ἂν τὸ «πρᾶγμα» δὲν γίνῃ κτῆμα του ξέρει πὼς γι' αὐτὸ εὐθύνεται ὁ ἴδιος πού δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβῃ καὶ ὄχι τὸ «πρᾶγμα»· ἐνῶ στὴν ἀντίθετη πνευματικὴ μορφή, στὸν ρωμαντισμὸ, ἡ ἀντίθεσις ἔρχεται ἀπὸ τὸ «πρᾶγμα»· αὐτὸ ἔχει τὴν «εὐθύνη» γι'

αὐτὸ καὶ ὁ ρωμαντισμὸς βγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι πάντα κακὴ, ἀτελής. Καὶ ἐνῶ ὁ ρωμαντισμὸς, ποὺ εἶναι βέβαιος πρὸς ἡ ἀρχὴ του, ὁ τρόπος του εἶναι σωστός, πράττει πάντοτε «κατ' ἀντίθεσιν» πρὸς τὸ «πρᾶγμα», ἐναντιώνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὁ ρεαλισμὸς τουναντίον ζητάει μὲ κάθε τρόπο νὰ προσαρμοσθῆ, νὰ ἐνωθῆ πρὸς τὸ «πρᾶγμα». Τὴν στιγμήν ποὺ θέλει νὰ πράξῃ ἓνας ποὺ πιστεύει στὸν ρεαλισμὸ θὰ μελετήσῃ τὴν κατάστασιν, θὰ σφυγμομετρούσῃ καὶ θὰ ἀκροασθῆ τὸ «πρᾶγμα» καὶ τότε θὰ πάρῃ τὴν ἀπόφασίν του, καὶ ἡ ἀπόφασίς του θὰ ἀφορᾷ πάντοτε κάτι συγκεκριμένον. Ποτὲ δὲν θὰ ἀκολουθήσῃ μιὰ ἀρχὴ ἢ ἓναν κανόνα βαλμένον «ἐκ τῶν προτέρων». Καὶ ἐνῶ ὑπολογίζει ὁ πραγματικὸς ρεαλιστὴς τὸ κάθε τι ποὺ γίνεται γύρω του, ἐν τούτοις ἡ πρᾶξις του δὲν βγαίνει ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν γεγονότων (ὅπως νομίζει ὁ ὠμὸς ρεαλιστὴς ποὺ βλέπει μόνον γεγονότα, μόνον περιστατικὰ καὶ δίνει μόνον πληροφορίες) ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ συνθετικὴν διαίσθησιν ποὺ δὲν μπορεῖ λογικὰ νὰ τὴν διατυπώσῃ. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς ζωῆς του ὁ ρεαλιστὴς ἀποχτᾷ γόνιμιν σχέσιν μὲ τὰ «γύρω» του, γιὰτὶ «πρόσωπο» καὶ «πρᾶγμα» συνυφαίνονται ἔτσι ὥστε καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο νάχη τὰ δίκαιά του. Ἡ σχέση γίνεται οὐσιαστικὴ καὶ δημιουργικὴ. Καὶ ὅπως κάθε οὐσιαστικὴ σχέση τοῦ «ἀνθρώπου», τῆς προσωπικότητος, μὲ τὰ «γύρω» του δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀναλύσωμε σὲ λογικὰ στοιχεῖα, ἔτσι καὶ αὐτὴν τὴν σχέση τοῦ ρεαλιστοῦ δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἐρμηνεύσωμε λογικὰ. Γιὰτὶ τὸ γνῶρισμα κάθε οὐσιαστικῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι αὐτό : νὰ μὴν μπορῆ νὰ ἐρμηνευθῆ λογικὰ. Ἐνας πολιτισμὸς λ. χ. δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀναλυθῆ ἀπλῶς σὲ λογικὰ στοιχεῖα, κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ τὸν ἐρμηνεύσωμε λογικὰ θὰ μᾶς ὀδηγῆ στὸ ἀδιέξοδον. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ θὰ σὲ βοηθήσῃ βέβαια νὰ ἐμβαθύνῃς στὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς σχέσεως, νὰ ἰδῆς ἀπειρες κατώτερες συνθέσεις, μὰ ποτὲ δὲν θὰ σὲ φέρῃ στὴν λογικὴ κατανόησιν τοῦ βασικοῦ γεγονότος τοῦ πνεύματος. Γιὰ νὰ τὴν καταλάβῃς τὴν πνευματικὴν σχέση, θὰ πρέπει νὰ κάμῃς ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμε καὶ ὁ δημιουργὸς της, θὰ πρέπει νὰ φθάσῃς στὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἐπαφῆς μὲ τὰ «γύρω» σου, ποὺ ἐφθασε καὶ ὁ δημιουργὸς τῆς σχέσεως αὐτῆς, θὰ πρέπει νὰ ἐνωθῆς ἔτσι μὲ τὰ «γύρω» σου ποὺ νὰ μὴν ξέρεις ποῖόν εἶναι τὸ «ἀντικείμενον» καὶ πρὶν τὸ «ὑπο-

κείμενο». Μὲ τὴν ἔνωσιν αὐτὴν ξαναγεννᾶς τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἐνδιαφέρει.

3. Ὁ ρωμαντισμός. Στὸ σημεῖο πρὸς καταλήγει ὁ ζωντανὸς καὶ γνήσιος ρεαλισμὸς ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει ὁ σωστὸς ρωμαντισμὸς. Τὴν στιγμὴν πρὸς ἣν ἡ σχέση τῶν «ὑποκειμένου» μὲ τὸ «ἀντικείμενο» φθάνει στὴν μεγαλύτερη ἔντασί της, πρὸς ἀνώτατο σημεῖο, τὸ «ὑποκειμένου» ἀποκτᾶ καὶ τὴν μεγαλύτερη συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του. Κάτι τέτοιο ἔγινε πρὸς τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ πρὸς ἀρχὴς τοῦ δεκάτου ἑνάτου αἰῶνος στὴν Δύσι, ὁπότε ἐγεννήθη ὁ γνήσιος ρωμαντισμὸς, ἐνῶ πρὸς δύο προηγούμενους αἰῶνες βασιλεύει ὁ καθαρὸς καὶ γνήσιος ρεαλισμὸς πρὸς ἐγέννησε τὴν θετικὴν ἐπιστήμη. Ἄμα δὲ τὸ «ὑποκειμένου» φθάνει πρὸς συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἄμα ἀποχτήσῃ τὴν συνείδησι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κόσμου, τότε εἶναι φυσικὸ ὅτι θεωρεῖ καὶ ὡς πραγματικὸ μόνον ἐκεῖνο πρὸς εἶναι πέρα καὶ πέρα δικό του, καὶ τέτοιο εἶναι τὸ «συναίσθημα» καὶ ὄχι τὸ «πράγμα». Γι' αὐτὸ ὁ ρωμαντικὸς βάζει σκοπὸ τῆς ζωῆς του νὰ ἐμβαθύνῃ πρὸς ἑαυτό του, νὰ αἰσθανθῇ τὸν ἐσωτερικὸν τοῦ κόσμου, ἐνῶ ὁ ρεαλιστὴς ξαπλώνεται πρὸς τὰ «ἔξω», ὀλίχνει τὴν δύναμι τοῦ ἐπάνω πρὸς πράγματα, καὶ ζητᾶ ἐκεῖνα νὰ κυριέψῃ. Ὁ ρωμαντικὸς ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἡ μοῖρα τῆς προσωπικότητος, οἱ πόνοι της καὶ οἱ χαρές της, ἡ ψυχικὴ της ζωὴ, αὐτὰ εἶναι πρὸς ἔχουν σημασία. Ἡ ψυχικὴ ὁμῶς ζωὴ εἶναι ἀνεξάντλητη καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάρῃ μιὰ στερεὰ καὶ ἀντικειμενικὴ μορφή, γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ κρατηθῇ πρὸς μιὰ παραδομένη, ἐκ τῶν προτέρων ὀρισμένη, γλωσσικὴ μορφή· γι' αὐτὸ ὁ ρωμαντικὸς παίρνει τὰ γλωσσικά του σύμβολα ἀπ' ὅπου φθάνει. Ὁ ρωμαντικὸς ζῆν τόσο ἐντατικὰ πρὸς δὲν ὑπάρχει «συναίσθημα» πρὸς νὰ μὴν τὸ ἐκφράζει. Εἶναι δὲ τόσο ἀπασχολημένος μὲ τὸν ψυχικὸν κόσμον πρὸς μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰπῇ πῶς αὐτὸς εἶναι γιὰ τὸν ρωμαντικὸν ὁ πραγματικὸς κόσμος. Ἐκεῖνο πρὸς οἱ πολλοὶ ὀνομάζουν «πραγματικότητα» δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ, δὲν τοῦ λείπει τίποτε, καὶ γι' αὐτὸ γυρίζει πρὸς ἑαυτό του, καὶ εἴτε ἀγαπάει εἴτε μισεῖ, εἴτε χαίρεται εἴτε λυπεῖται, τὸ κάνει μὲ ὄλην του τὴν ἔντασι. Εἶναι δὲ φυσικὸ νὰ μὴν ἔχῃ ἡ ψυχὴ τοῦ ρωμαντικοῦ καμμιά σταθερότητα, γιὰ κανένα «συναίσθημα» δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ, ζητεῖ πάντα κάτι νέο, μιὰ νέα ψυχικὴ κατάστασι· καμμιά μορφή δὲν τοῦ γεμίζει τὸ μάτι καὶ ἡ συνείδησις του κυλάει ἀπὸ

τὴν μιὰ στὴν ἄλλη τόσο γρήγορα ποὺ δείχνει πὼς προτιμᾷ τὴν κίνησι, τὸ ἄμορφο. Καὶ ἐνῶ ὁ ρεαλιστὴς ἔχει νὰ κάμῃ μὲ ἀντινομίες ποὺ βρίσκει μέσα στὰ πράγματα, ὁ ρωμαντικὸς παλεύει μὲ ἀντινομίες ποὺ βρίσκει μέσα του. Γι' αὐτὸ εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ ρεαλισμὸς ἐγέννησε τὰ πνεύματα ἐκεῖνα ποὺ ἐρεῦνησαν τὴν φύσι, ἐνῶ ὁ ρωμαντισμὸς ἐγέννησε τοὺς μεγαλύτερους ψυχολόγους, ὄχι βέβαια τοὺς ἐπιστήμονας ψυχολόγους, γιατί αὐτοὶ δὲν γνωρίζουν τέτοια ψυχολογία· (τὰ τελευταῖα μονάχα χρόνια ἄρχισαν μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς νὰ αἰσθάνωνται ὅτι ὑπάρχει καὶ κίττι ἄλλο μέσα στὴν ψυχικὴ κίνησι, ὅτι ὑπάρχουν κάποια νοήματα καὶ κάποιες ἀξίες ποὺ δὲν ἀναλύονται σὲ ἀπλὴ κίνησι καὶ ῥοή). "Ο, ἡ ὑπάρχει μέσα στὸν ψυχικὸ κόσμον, (αὕτη εἶναι ἡ πίστις τοῦ ρωμαντισμοῦ) ἔχει νόημα, σημασία, ἀξία.

Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς κόσμος εἶναι σφιχτοδεμένος μὲ νόμους, αὐτὸ δὲν τὸ εἶδε ἢ τοῦλάχιστον δὲν τὸ ἐξετίμησε ὁ ρωμαντισμὸς τόσο ὅσο ἔπρεπε. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ γλωσσικὴ του μορφή εἶναι τὸ «ἀπόσπασμα», γιὰ τοῦτο καὶ ὅλη του ἡ πνευματικὴ παραγωγή καὶ δημιουργία ἔχει χαρακτηῖρα ἀποσπασματικό. Καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ ὁ ρωμαντισμὸς συλλαμβάνει ἀνώτερα σύνολα, εἴτε στὴν ποίησι, εἴτε στὴν φιλοσοφία, πρόκειται κυρίως γιὰ ἀποσπάσματα, γιατί τὰ σύνολα αὐτὰ τὰφίνει ἀτελείωτα. Καὶ στὴν προῶξι καὶ στὴν ἐρωτικὴ ζωὴ ὁ ρωμαντικὸς κάνει τὸ ἴδιο, τὰφίνει ὅλα ἀτελείωτα. Μὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο τὸ γεγονὸς τῆς ἐνότητος ἢ μὴ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ὅσο τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὸν ρωμαντισμό, μὲ τὴν ἐμβάθυνσιν αὐτὴν στὴν προσωπικότητα καὶ στὴν ψυχικὴ ζωὴ, φανερόντωνται νέα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀποχτιᾶνε ἀξία ὅλες οἱ κρύφειες καὶ σκοτεινές δυνάμεις. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ παρουσιάζει μιὰ γονιμότητα γιατί μεγαλώνει, εὐρύνεται, ἡ ἔννοια τοῦ «ὑποκειμένου» ποὺ ὕστερα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν εὐρυνσι τοῦ «ἀντικειμένου», ἀδιάφορο ἂν τὸ ἀντικείμενον αὐτὸ δὲν ἦταν «πραγματικὸ» στὴν συνειδησμένη σημασία τῆς λέξεως. Τὸ «ἀντικείμενον» τοῦ ρωμαντικοῦ εἶναι τόσο πραγματικὸ ὅσο καὶ τὸ «ἀντικείμενον» τοῦ ρεαλιστοῦ, γιατί καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο εἶναι γέννημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος, ἀφοῦ ἔφθασε στὴν ἀκρότατη μορφή τοῦ ρωμαντισμοῦ, ξαναρίχθηκε πάλι

στὰ «πράγματα» κι' ἄρχισε νὰ ξαναγίνεται ρεαλιστική—ὅπως ἔγινε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς — δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μορφή του ἐκείνη δὲν ἦταν γνήσια, ἀλλὰ ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν σταματᾷ ποτὲ σὲ μιὰ καὶ μόνη μορφή. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία γιὰ μᾶς εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι γόνιμη, νᾶναι οὐσιαστική, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν κρατιέται στὴν κλασσικὴ ἰσορροπία ὅπου «ὑποκείμενο» καὶ «ἀντικείμενο» εἶναι ἰσοδύναμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὸν γνήσιο ρεαλισμὸ καὶ στὸν γνήσιο ρωμαντισμὸ πρόκειται γιὰ πραγματικὴ πνευματικὴ ζωὴ, αὐτὸ ἔχει γιὰ μᾶς σημασία. Τὴν μιὰ φορὰ εἶναι γόνιμη ἡ πνευματικὴ ζωὴ γιατί ὁδηγεῖ σὲ μιὰ μεγαλύτερη καὶ τελειότερη κατάκτησι τοῦ «ἀντικειμένου», τὴν ἄλλη φορὰ γιατί ὁδηγεῖ στὸ ἄνοιγμα τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴν κατάκτησι δὲ τοῦ «ἀντικειμένου» ἀντλεῖ τὸ «ἐγὼ» τὴν αὐτοπεποίθησί του, τὴν βεβαιότητα στὸν ἑαυτὸ του, καὶ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἀποκτᾷ τὸ «ἀντικείμενο» μεγαλύτερη ἀξία.

4. Οἱ πρῶτες προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἡδονὴ ὡς μορφή πνεύματος. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀφήσωμε τὴν ἐπιστημονικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σχέσι τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ «ἀντικείμενο» καὶ ξαναγυρίσωμε μὲ τὸ νοῦ μας γιὰ μιὰ στιγμὴ στὶς πρῶτες ἐνέργειες, στὰ πρῶτα πρακτικὰ μορφώματα τῆς ζωῆς του, ποὺ τὰ βρίσκομε στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, βλέπομε ὅτι καὶ ἐδῶ, ἢ κυρίως ἐδῶ ποὺ ὅλη του ἡ δραῖσις εἶναι πρᾶξις καὶ ὄχι θεωρία, ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ μιὰ ἔνωσι τοῦ «ὑποκειμένου» μὲ τὸ «ἀντικείμενο» καὶ μὲ ἓνα ἀνάλογο χωρισμό. Τὰ κυνηγετικὰ ὅπλα λ.χ. ποὺ διαθέτει ὁ ἀνθρώπος στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς των, ἡ μορφή των γενικὰ μᾶς φανερῶνει ὄχι μόνον τὸν βαθμὸ τῆς πάλης μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἀλλὰ καὶ τὸν βαθμὸ τῆς σχέσεως ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἀντιμαχομένων στοιχείων. Τὸ κυνηγετικὸ ὄπλο συμβολίζει γιὰ μᾶς ποὺ βλέπομε τὰ πράγματα ἐκ τῶν ὑστέρων τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ «ὑποκείμενο» ἐξουσίαζε τὸ «ἀντικείμενο». Ὅσο δὲ προχωρεῖ ὁ ἀνθρώπος στὴ καθαρὰ πρακτικὴ του δραῖσι—ὅσο περισσότερο τρόπους ἐξευρίσκει γιὰ νὰ κυριέψη τὸ περιβάλλον του—τόσο φανερὰ διακρίνεται πᾶς ὁ κόσμος ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν πάλη καὶ τὴν ἔνωσι τῶν δύο ἀντιθέτων στοιχείων, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τόσο φανερὰ προβάλλουν ἀν-

τιμέτωπα πιά τὰ δυὸ στοιχεῖα, τὸ «ὑποκείμενο», πού πρῶτα—πρὶν ἔχει τρόπο νὰ ἐκφρασθῇ—ἦταν κρυμμένο καὶ ἐπιέζονταν ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὁμῶν πραγμάτων, καὶ τὸ «ἀντικείμενο», πού πρὶν δὲν ὑπῆρχε ὡς «ἀντικείμενο», γιατί δὲν ὑπῆρχε «ὑποκείμενο», δὲν ὑπῆρχε δύναμις παραστατικῆ γιὰ νὰ τὸ ἰδῇ. Ἡ σχέσις αὐτὴ συνεχίζεται κατόπιν μέσα στὸν μυθικὸ κόσμον ὅπου δουλεύουν πιά περισσότερες δυνάμεις ψυχικὲς γιὰ νὰ μορφώσουν κάτι πνευματικόν, τὸ μυθικὸ πού εἶναι καθαρὰ πνευματικὸ δημιούργημα. Γεννιέται ἔτσι ἕνας ἄλλος κόσμος πού ἡ κατοπινὴ συνείδησις τὸν βρίσκει σχεδὸν ἔτοιμο, γεννιέται ὁ πνευματικὸς κόσμος.

Ἀλλὰ καὶ ἂν κατεβοῦμε καὶ παρὰ κάτω ἀκόμα, ἂν ἀφήσωμε καὶ αὐτὴ τὴν πρώτην πρακτικὴν ἐπαφὴν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ γύρω του καὶ κατεβοῦμε σὲ μιὰ ἀκόμα ἀπλούστερη μορφή ζωῆς, στὴν βαθμίδα ἐκείνη τῆς ζωῆς ὅπου ὁ ἄνθρωπος φαίνεται ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ τὰ ζῶα, στὴν ἐπιθυμία, θὰ ἰδοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος δὲν παίρνει τὰ πράγματα ἔτσι ὅπως εἶναι—αὐτὸ τὸ κάνουν τὰ ζῶα—ἀλλὰ τὰ διαμορφώνει, τὰ μεταβάλλει, τὰ πλάθει μὲ τὴν φαντασίαν του. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ κάτι, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτον πού κάνει ὁ ἄνθρωπος στὴν ζωὴν του, αὐτὸ πού ἐπιθυμεῖ τὸ ξεχωρίζει ἀμέσως ἀπὸ τὰ ἄλλα, καὶ ἀρχίζει καὶ τὸ μορφώνει μέσα στὴν παράστασίν του. Ἐκεῖ μέσα τὸ «πρᾶγμα» γίνεται ἕνα μὲ τὸν ἄνθρωπον. Στὴν παράστασιν ἐνώνεται γιὰ πρώτην φοράν ὁ «κόσμος» μὲ τὸ «ὑποκείμενον» ἢ καλλίτερον στὴν «ἐπιθυμίαν». Ἐπειτα ἡ δύναμις αὐτὴ πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιθυμῇ γίνεται αἰτία γιὰ νὰ καταλάβῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀντίθεσιν πού ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κόσμου· αὐτὴ τὸν βοηθεῖ στὸ νὰ καταλάβῃ πρῶτα-πρῶτα καὶ τὴν αὐθυπόστατον φύσιν του. Τὸ προϊόν τῆς σχέσεως αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ γύρω του εἶναι ἡ «ἡδονή» ἢ ὅποια στὸν ἄνθρωπον μεταβάλλεται ἀπὸ φυσικὸν γεγονὸς σὲ μιὰ «πνευματικὴν» ἀξίαν, σὲ ἕνα πνευματικὸ ἀγαθόν. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἡδονὴ εἶναι κάτι πού εἶναι βαλμένο ἀπὸ τὴν φύσιν νὰ ὑπηρετῇ τὴν ζωὴν, τὸν σκοπὸν τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ἐνῶ στὴν φύσιν εἶναι ἕνα μέσον γιὰ τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς, τοῦ «ὀργανισμοῦ», στὸν ἄνθρωπον τουναντίον μεταβάλλεται καὶ γίνεται σκοπός· γίνεται ἀντικειμενικὸν ἀγαθόν. Ἀπὸ τὴν φύσιν ἡ ἐπιθυμία εἶναι συνδεμένη μὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τὸν πόνον. Ἡδονὴ

καὶ πόνος εἶναι στὴν φύσιν προφυλακτικὰ μέτρα γιὰ τὴν διατήρησίν της. Αὐτὸ γίνεται καὶ στὰ ζῶα καὶ στὸν ἄνθρωπο. Μὰ ἐνῶ στὸ ζῶο ἡ ἡδονὴ καὶ γενικὰ ἡ ἐπιθυμία εἶναι ταγμένη νὰ ὑπηρετῇ τὴ ζωὴ, στὸν ἄνθρωπο γίνεται καὶ κάτι ἄλλο. "Ὅσο προχωρεῖ ἡ συνειδητοποίησις τοῦ ἀνθρώπου τόσο καὶ χωρίζεται ἡ ἡδονὴ καὶ ἀπὸ μέσο πού εἶναι γίνεται σκοπός. Τώρα δὲν ὑπηρετῇ ἡ ἡδονὴ τὴν ζωὴ ἀλλὰ ἡ ζωὴ τὴν ἡδονή. "Ὅλη τοῦ τὴν ζωὴ τὴν βύζει ὁ ἄνθρωπος στὴν ὑπηρεσίᾳ τῆς ἡδονῆς. "Ὅτι τώρα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ βᾶσις ἐνὸς ἠθικοῦ συστήματος αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα καὶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν περίπτωσιν αὐτῆ. Ἐδῶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἠθικὴ ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀλλάζει ἡ ὄψις τοῦ κόσμου, ὅτι ὁ κόσμος ἔχει τώρα μιὰ ἄλλη μορφὴ, ὅτι ἡ σχέσις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου παρουσιάζει ἕνα διαφορετικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἐκεῖνο πού ἐκφράζει τὴν σχέσιν αὐτὴν. Μόνον ἔτσι καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι πολλοὶ φιλόσοφοι ἐστήριξαν ἐδῶ ἀπάνω τὰ συστήματά των καὶ ὅτι ἐξήγησαν τὸν κόσμον ἡδονικά. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς σχέσεως πού γεννιέται, ὅσο φυσικὰ καὶ ἂν εἶναι αἰτιολογημένο, στὸ βάθος εἶναι ἕνα πνευματικὸ γεγονός, γιὰτὶ ἡ ἡδονὴ τώρα δὲν εἶναι κάτι δεδομένο, ἀλλὰ προϋποθέτει ἀγῶνα, προϋποθέτει μιὰ ἐπαφὴ τοῦ «ψυχικοῦ» καὶ τοῦ «φυσικοῦ» κόσμου, μιὰ σχέσι «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου». Στὴν ἡδονὴ ἐνώνεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ «γύρω» του, ἐδῶ μέσα δημιουργεῖται ἡ πρώτη μορφή συνειδητῆς ζωῆς καὶ δὲν θάταν ἀμάρτημα ἂν ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐδῶ γεννιέται τὸ πρῶτο εἶδος πνευματικῆς ζωῆς, γιὰτὶ ἐκεῖ πού τὸ «ὑποκείμενο» καὶ τὸ «ἀντικείμενο» συσχετίζονται συνειδητά, ἐκεῖ πού τὸ ἕνα ἀλλοιώνει τὸ ἄλλο, ἐκεῖ ὑπάρχουν καὶ τὰ πρῶτα ἔχνη πνευματικῆς ζωῆς.

Τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἡδονῆς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν πλάνην πού μαστίζει πολλοὺς σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ἡ πλάνη αὐτὴ εἶναι νὰ πιστεύῃ κανεὶς ὅτι ἔξω ἀπὸ τὴν συνείδησί μας, χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας, ὑπάρχουν ἀντικείμενα διαμορφωμένα τάχα ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους καὶ ὅτι ἡ συνείδησις ἔρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ τὰ δέχεται ἔτσι ὅπως εἶναι. Μέσα στὴν πρόληψιν αὐτῆ ζῆ ὄχι μόνον ὁ ἀπλοϊκὸς ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ πολλοὶ πού λένε πῶς

φιλοσοφοῡνε. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι καὶ κατὰ τὴν πλάνην αὐτὴ μιὰ σχέσις μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου», ἀλλὰ ἡ σχέσις αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιά βαθύτερη αἰτία, δὲν σημαίνει καμμιά μετουσίωσι τοῦ ἐνὸς στοιχείου ἀπὸ τὸ ἄλλο, καμμιά βαθύτερη διαμόρφωσι. Εἶναι σχέσις εἰκονικὴ καὶ ὄχι δημιουργικὴ. Τὸ «ἀντικείμενο» δηλαδὴ ποὺ θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτοῦ, καὶ ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ μιὰ ὁρισμένη μορφή, εἰκονίζεται, καθρεφτίζεται στὸ «ὑποκείμενο» ποὺ παθητικὰ δέχεται τὸ «ἀντικείμενο». Καμμιά πάλη δὲν διεξάγεται, καμμιά βαθειὰ ἀντίθεσις δὲν χωρίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· γι' αὐτὸ καὶ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι ἀπλό, ἀπλοϊκό. Ἄν τώρα αὐτὴ ἡ πρόληψις ἀντιφάσκει μὲ ὅλη τὴν συνειδητὴ δρᾱσι τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ κατώτατα ὡς τὰ ἀνώτατα στάδιά της, καὶ ἂν μὲ τὴν πρόληψιν αὐτὴν δὲν ἐξηγεῖται ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐξηγοῦνται τὰ ἀγαθὰ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, αὐτὸ εἶναι ζήτημα ποὺ δὲν τὸ θέτουν οἱ ἀπλοϊκοὶ αὐτοὶ φιλόσοφοι. Ὅτι δὲ ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ὅλη ἡ πνευματικὴ του ἐνέργεια, οἰκοδομεῖ καὶ διαμορφώνει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι περιοχόμενό της, ὅτι ἡ συνείδησις γενικὰ δημιουργεῖ τὰ ἀντικείμενά της, αὐτὸ εἶναι πρόβλημα ποὺ ὄχι μόνον δὲν μπορεῖ νὰ λυθῇ ἀπὸ ὅσους πιστεύουν στὴν πρόληψιν ἐκείνη, ἀλλὰ καὶ ποὺ ποτὲ δὲν ἐτέθη ὡς πρόβλημα. Μόνον ἐκεῖνος ποὺ καταλαβαίνει ὅτι ἡ γνώσις καὶ γενικὰ ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κυριώτατα ἐνέργεια μπορεῖ νὰ νοιώσῃ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος γιὰ «ἀντικείμενο» ποὺ νὰ ὑπάρχῃ ἔξω ἀπὸ τὴν συνείδησι. Πρέπει νάχῃ κανεὶς ζήση πραγματικὰ μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἰδῇ κοινὰ εἶναι ἡ οὐσία του καὶ ποιὸν χαρακτῆρα ἔχει ἡ ἐνέργειά του.

5. Ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος καὶ ἡ φιλοσοφία. Ἄς πάρωμε μιὰ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, τὴν γνώσι. Γιὰ νὰ μπορέσω νὰ καταλάβω, νὰ νοιώσω τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐνεργείας αὐτῆς, πρέπει πρῶτα-πρῶτα νάχῃ ζήσει συνειδητὰ μέσα στὴν γνώσι, πρέπει νάχῃ ἐνεργήσῃ γνωστικά. Αὐτὸ γίνεται πράγματι στὴν ἐπιστήμη, στὴν ἐπιστήμη ζῆ κανεὶς συνειδητὰ τὴν γνώσι. Τουναντίον στὴν συνειθισμένη «γνώσι», στὴν μὴ ἐπιστημονικὴ, ἐκεῖνο ποὺ ἀφανίζεται καὶ χαντακώνεται εἶναι ἀκριβῶς ἡ «ἐνέργεια»· δηλαδὴ κατὰ τὴν «γνώσι» αὐτὴ ἡ συνείδησις δὲν προσέχει τὴν ἐκτέλεσι, τὴν πράξι, τὴν ἐνέργεια, ἀλλὰ τὰ ἀντικεί-

μενα, τὰ «πράγματα». Ἐκεῖνο ποῦ ζητάει ἡ φιλοσοφία εἶναι νὰ ἰδῇ τὴν πραγματικὴ γνῶσι σὰν ἐν ργεια, νὰ ἰδῇ τὴν ἐνέργεια τῆς γνώσεως. Ὅ,τι γίνεται στὴν συνειθισμένη πρᾶξι τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν συνειθισμένη γνῶσι: ἡ συνείδησις λησμονάει καὶ παραμερίζει ὁλότελα τὴν «ἐνέργεια» καὶ προσέχει στὸ «ἀντικείμενο», καὶ παίρνει τὸ «ἀντικείμενο» αὐτὸ ὡς κατὰ ἔξωριστὸ ἀπὸ τὴν ἐνέργεια. Αὐτὴ τὴν ὁλοκληρωτικὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἔξω χτυπάει ἡ κριτικὴ φιλοσοφία. Γενικὰ ἀληθινὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐσωτερικέυσις τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Τὸ ἐγὼ στὴν φιλοσοφικὴ στροφὴ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του παρακολουθεῖ τὴν ἐνέργεια του συστηματικά, ἐνῶ στὴν συνειθισμένη γνῶσι καὶ πρᾶξι δὲν γυρίζει πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ βλέπει πάντα τὰ «ἀντικείμενα». Ἡ ἐπιστροφὴ αὐτὴ—γιὰ νὰ ξαναπάρω ἓνα ὄρο ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας—τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του εἶναι ἡ ἀρχὴ καθε ἀληθινῆς φιλοσοφίας. Στὴν ἐπιστροφὴ ἔγκειται ὅλη ἡ φιλοσοφία. Ἐνῶ δηλαδὴ στὴν γνῶσι καὶ στὴν πρᾶξι, στὸν μῦθο καὶ γενικὰ στὴν ἄλλη πνευματικὴ ζωὴ τὸ ἐγὼ τείνει πρὸς τὰ ἔμπρός, στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω, δηλαδὴ μπαίνει σὲ ἀδιάκοπη σχέσι μὲ τὰ γύρω του, στὴν φιλοσοφία—ἀφοῦ βέβαια προχωρήσει πρῶτα στὴν σχέσι αὐτὴ— ξαναγυρίζει πίσω γιὰ νὰ ἰδῇ τὴν πορεία του, νὰ ἰδῇ τὸν τρόπο του, τὴν μέθοδο τῆς δουλειᾶς του, νὰ ἰδῇ μὲ ἄλλα λόγια τί εἶδους δραῖσι ἀφῆκε πίσω του καὶ ποιά εἶναι τὰ ἀντικειμενικὰ μορφώματα ποῦ ἐγεννήθησαν ἀπὸ τὴν σχέσι του μὲ τὰ «γύρω» του.

Γιὰ νὰ μπορέση ὅμως τὸ ἐγὼ νὰ στρέψη τὸ μάτι του πρὸς τὰ πίσω καὶ νὰ ἰδῇ τὸν δρόμο ποῦ ἀκολούθησε ἡ ἐνέργειά του—καὶ συγκεκριμένως ἡ λογικὴ του ἐνέργεια—γιὰ νὰ μπορέση νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν *inspektio mentis*, πρέπει νάχη προχωρήσῃ ἀρκετὰ στὴν ἐπιστημονικὴ γνῶσι, πρέπει νάχη δουλέψῃ πολὺ μὲ τὸ λογικὸ του—ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλες του τίς ἄλλες δυνάμεις. Ἐνῶ πρῶτα, κατὰ τὴν γνῶσι καὶ τὴν πρᾶξι καὶ γενικὰ κατὰ τὴν ἄλλη πνευματικὴ του δραῖσι, ἐστρέφονταν τὸ ἐγὼ πρὸς τὰ ἔξω γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ ἀντικείμενο τῆς προσοχῆς του, τώρα βρίσκει τὸ ἀντικείμενο τῆς προσοχῆς του μέσα του· ἐνῶ πρῶτα ἐνόμιζε πὼς προχωρεῖ πρὸς τὰ ἔξω τώρα, γυρίζοντας πίσω, νομίζει ὅτι ὑποχωρεῖ πρὸς τὰ μέσα. Ἀλλὰ ἡ εἰκόνα αὐτὴ λίγο μᾶς βοηθεῖ γιὰ νὰ καταλάβωμε τὰ γινόμενα, γιατί βασίζεται καὶ αὐτὴ σὲ μιὰ πλάνη, στὴν

πλάνη ὅτι ἡ συνείδησις κατὰ τὴν γνῶσι, τὴν προᾶξι καὶ γενικὰ κατὰ τὴν πνευματικὴ της δρασι στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω, βγαίνει δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ὄριά της. Τὸ σωστὸ εἶναι ὅτι καὶ τὴν μιὰ καὶ τὴν ἄλλη φορὰ ἡ συνείδησις μένει μέσα στὸν ἑαυτὸ της, μένει στὰ ὄρια τῶν δυνάμεών της. Καὶ ἐνῶ τὴν πρώτη φορὰ, ὅταν δηλαδὴ κάνει ἐπιστήμη, προᾶξι καὶ τέχνη, ἀσχολεῖται μὲ τὸ νὰ ὀρίση καὶ νὰ δαμάση τὸ ὑλικὸ ποὺ βρίσκει μέσα της καὶ ποὺ εἶναι ἀόριστο καὶ ἀμόρφωτο, τουναντίον τὴν δεύτερη φορὰ, ὅταν δηλαδὴ κάνει φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ τῆς δράσεώς της, γυρίζει νὰ ἰδῆ ποιά μορφή, ποιά ἔντασι καὶ ποιά ἔκτασι ἐπῆρε ἡ ἐνεργειά της. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὴν φιλοσοφικὴ παρατήρησι σχετικὰ λ.χ. μὲ τὴν ἐπιστήμη δὲν εἶναι τόσο τὰ ἰδιαίτερα πορίσματα ἀλλὰ ὅποια καταλήγει ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ οἱ δρόμοι ποὺ ἔφεραν τὴν ἐπιστήμη στὰ πορίσματα αὐτὰ ἢ ἀκόμα ἀκριβέστερα ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὴν φιλοσοφία εἶναι ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπιτυγχάνεται στὴν ἐπιστήμη μιὰ ἰσορροπία πνευματικὴ τοῦ «ἐγὼ» καὶ τοῦ «περιβάλλοντός» του, τοῦ «ὑλικοῦ». Τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν πνευματικὴν αὐτὴν ἰσορροπία — ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ἐπιστήμης — τὸ ἐγὼ εἶναι βυθισμένο μὲ ὅλη του τὴν λογικὴ δύναμι στὴν «ὑλη», στὸ «ὑλικὸ» ποὺ τὸ περιβάλλει, τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ νὰ γεννηθῆ αὐτὴ ἡ ἰσορροπία ἔπρεπε τὸ ἐγὼ νὰ μορφώσῃ τὸ ὑλικὸ τῶν σχέσεών του κατὰ ὄρισμένους λογικοὺς τρόπους, αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικὰ τὴν φιλοσοφία.

Ἡ φιλοσοφία ἐνδιαφέρεται ἐξαιρετικὰ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λογικὸς ὀρισμὸς τοῦ κόσμου — καὶ γενικὰ ὅλη ἡ πνευματικὴ του διαμόρφωσις — δὲν εἶναι ἔμφυτη μέσα στὸν κόσμο, ἀλλὰ γεννιέται κατὰ τὴν δημιουργικὴ στιγμὴ ποὺ ἡ συνείδησις σκέπτεται λογικὰ, πράττει συνειδητά, καὶ ἐνεργεῖ μορφωτικά. Ὅπως ὅταν ἡ συνείδησις δουλεύει μυθολογικὰ πλάθει τὸν κόσμον καὶ δίνει σ' αὐτὸν μυθικὴ ἀναγκαιότητα δὲν παίρνει τίποτε «ἔτοιμο» ἀπὸ τὰ γύρω της, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀκριβῶς ἕνα νέο κόσμον, τὸν κόσμον τοῦ μύθου, ἔτσι καὶ ὅταν ἡ συνείδησις δουλεύει λογικὰ δὲν ἀποδέχεται κάτι ποὺ τῆς προσφέρει ἡ φύσις τῶν «ἀντικειμένων» ἀλλὰ κατὰ τὴν σχέσι της μὲ τὸ ἀόριστο καὶ ἀμορφο ἀντικείμενον γεννάει ἕνα κόσμον ποὺ ἔχει τὴν ἀναγκαιότητα τῶν λογικῶν νόμων. Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ νοιώσῃ αὐτὴ τὴν δημιουργικὴ στιγμὴ, αὐτὴ τὴν δημιουργικὴ σχέσι τοῦ ἐγὼ πρὸς τὰ γύρω του, ἐκεῖνος δὲν θὰ μπο-

ρέση ποτέ ν'ι καταλάβη καὶ τὴν ἀναγκαιότητα ποὺ ἔχουν οἱ λογικοὶ νόμοι τῆς ἐπιστήμης, οὔτε καὶ θὰ μπορέση νὰ φέρη ποτέ ἀπόδειξι γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν νόμων αὐτῶν, γιὰτὶ ἡ ἀπόδειξις αὐτὴ θάχῃ ἀξία μόνον ὅταν βγαίνει ἀπὸ τὴν γνῶσι ὅτι τὸ ἀντικείμενο καὶ γενικὰ ὁ κόσμος τῆς ἐπιστήμης γεννιέται μαζί με τοὺς λογικοὺς του νόμους. Ἔτσι καὶ ὅποιος δὲν εἶναι σὲ θέσι νὰ καταλάβη πὼς ἡ τέχνη, καὶ ἄς ποῦμε εἰδικὰ ἡ ποίησις, εἶναι ἓνας κόσμος ἀπὸ μορφές καὶ νοήματα ποὺ βγαίνουν ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη σχέσι τοῦ «ἐγὼ» πρὸς τὸ «γύρω» του, γιὰτὶ γεννιῶνται με ἰδιαίτερη ἐνέργεια τοῦ ἐγώ, καὶ ξεχωρίζουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἢ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἐκεῖνος ποτέ δὲν θὰ μπορέση νὰ διακρίνῃ τὸν κόσμον αὐτὸν τῆς τέχνης καὶ νὰ δείξῃ τὴν ἰδιαίτερη «ἀναγκαιότητά» του, νὰ δείξῃ με ἄλλα λόγια ὅτι ἡ ἀξία τοῦ κόσμου αὐτοῦ εἶναι ἀνθυπόστατη, γιὰτὶ γεννιέται με μιὰ ἰδιαίτερη πρᾶξι καὶ σύμφωνα με ἰδιαίτερες μορφές τοῦ «ἐγώ». Σπουδαιότητα ἔχει ἀκόμα γιὰ τὴν φιλοσοφία τοῦτο: ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ ἡ προσοχὴ τῆς ἐπάνω σ' ἓνα εἰδικὸ ἐπιστημονικὸ πρόβλημα, ἢ σ' ἓνα ἐπιστημονικὸ πόρισμα. ἀλλὰ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ρίξῃ ὅλη τὴν προσοχὴ τῆς στὴν «ἐνέργεια» τὴν δημιουργικὴ. Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι ὑποχρεωμένη ἡ φιλοσοφία νὰ στρέψῃ τὴν ματιά της καὶ νὰ ἰδῇ τὴν πρᾶξι ποὺ ἐκτελεῖ ἡ συνείδησις ὅταν σκέπτεται ἐπιστημονικά, καὶ μέσα στὴν πρᾶξι αὐτὴ τῆς σκέψεως θὰ ζητήσῃ νὰ βρῇ τοὺς νόμους τοῦ νοῦ, τοῦ λογικοῦ, ὅπως μέσα στὴν καλλιτεχνικὴ δρασί ποὺ κάνει ἡ συνείδησις θὰ ζητήσῃ ἡ φιλοσοφία νὰ βρῇ τὶς μορφές, τὶς μορφωτικὰς ἀξίες ποὺ διέπουν τὴν συνείδησιν ὅταν ἐκφράζεται κατὰ τὸν νόμο τῆς τέχνης, ὅταν δίνῃ στὸ λόγο τῆς καλλιτεχνικὸν χαρακτῆρα. Ἄν τώρα θελήσωμε νὰ χαρακτηρίσωμε γενικὰ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ποὺ ἐκτελεῖ ἡ συνείδησις καὶ στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τέχνη, ἀλλὰ καὶ στὸν ἠθικὸν τῆς βίου, ὅπου καὶ κατ' ἐξοχὴν πρᾶττει, ἐνεργεῖ, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι—σύμφωνα με ὅσα ἔχομε ἀναπτύξει ὡς τώρα— νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ εἶναι καθαρὰ δημιουργικὴ. Ἐχει βέβαιον ὡς ὑπόβαθρον πάντα μιὰ συνειδητὴ ὕλη, ἓνα ὕλικὸν ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον καὶ οὐσιαστικὸν βάρος τῆς συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ ποὺ γίνεται αἰτία ἢ, γιὰ νὰ ἐκφρασθοῦμε προσεκτικώτερα, ὅπως ὁρίζει ὁ Πλάτων, συναίτιον γιὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴ τοῦ «ἐγώ». Σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια τοῦ «ἐγώ»,

σ' αὐτὸν τὸν ἀμοιβαῖο καθορισμὸ ὕλης καὶ μορφῆς χρεωστοῦμε τὸν ἀντικειμενικὰ μορφωμένο κόσμο, δηλαδή τὸν κόσμο μέσα εἰς τὸν ὁποῖον ζοῦμε, σκεπτόμεθα, πράττομε, καὶ ἐνεργοῦμε, ἢ καλλίτερα μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ὑπάρχει γιὰ μᾶς ὁ κόσμος. Ἡ σχετικὴ δυσκολία ποὺ ἔχει ἡ φιλοσοφικὴ γνῶσις ὀφείλεται εἰς αὐτό: εἰς τὸ ὅτι τὸ κέντρον τῆς φιλοσοφικῆς προσοχῆς εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ἐγώ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ «ἐνέργεια» αὐτὴ δὲν συνειδητοποιεῖται ἄλλοιῶς παρὰ ἔπειτα ἀπὸ μεγάλη ἐσωτερικὴ ζωὴ γι' αὐτὸ ἡ προσοχὴ ἐκείνου ποὺ θέλει νὰ φιλοσοφήσῃ, νὰ παρακολουθήσῃ δηλαδή τὸ δημιουργικὸ αὐτὸ καὶ πρωταρχικὸ γεγονός τῆς ζωῆς, πρέπει νὰ πάρῃ ἓνα «ἐσωτερικὸ» χαρακτῆρα, ἓνα «ἐσωτερικὸ» δρόμο. Μὲ ἄλλα λόγια θὰ πρέπει ἀπὸ «προσοχὴ» νὰ γίνῃ «ἐνόρασις» γιατί θὰ πρέπει νάχῃ τὴν ἰκανότητα νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἴδια τὴν ἐνέργεια τοῦ «ἐγώ».